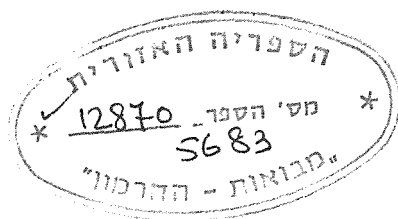

זלמן חזן

מוחמד

נביא האיסלאם

פתח דבר: ד"ר מחמוד עבאסי

הוצאת ירון גולן

1994

מֻחַמַּד בֶּן עַבְדֵּאלְלָה בֶּן עַבְדֵּאל־מַטְלַב — מֻחַמַּד

بن عبد الله بن عبدالمطلب بن هاشم

Zalman Heyn

MUHAMMAD

The Prophet of Islam

Preface by Dr. Mahmud Abbass

סדר הפרקים

סדר הפרקים

מבוא של ד"ר אבסי / 3

רקע היסטורי והשלכות / 9

נביא בשר-ודם / 19

הרעיון המרכזי / 28

בין ילדות והתגלות / 31

מאבק ובריחה / 53

אל מדינה / 61

הניצחון בבדר / 69

על דרכו של מוחמד / 84

על יחסי אלוהים ואדם / 87

יום הדין / 89

מצוות היסוד / 93

על אחדים מכללי ההתנהגות / 99

מוחמד מנקודת ראות אובייקטיבית והוגנת

מבוא

מאת: ד"ר מחמוד עבאסי.

גישתו של מחבר הספר מוחמד נביא האיסלאם שונה תכלית שינוי מהגישה המחקרית הנשענת על אמות מידה הנוגדות לעתים את תפיסות האמונה המונותאיסטית, האיסלאמית, ומקניטות את המאמין המוסלמי במסקנות מעורפלות.

לעומתם נוקט זלמן חן גישה שיש בה הדרת כבוד והתפעלות כנה מבשורתו ושליחותו של מוחמד, ורואה בו איש שהיו לו מירב הכישורים והתכונות האנושיים ההופכים ילוד אישה לאחד מהמנהיגים הדגולים של האנושות — אישיות מוסרית היסטורית בכל גאונה האנושי והרוחני, הבא להשלים את ערכי האמונה המונותאיסטית שהחזירו קודמיו ובעיקר אברהם אבינו, כדי להפוך אותה למונותאיזם צורף ומושלם.

הגישה שנקט בה המחבר בתאור תולדות חייו והגותו של מוחמד נביא האיסלאם, מנסה להיות רציונליסטית ובו בזמן מתנערת מכל החורג מגדר חוקי הטבע.

קריאה מעמיקה של סיפור חיי מוחמד והבהרת תורת האיסלאם, כפי שהם מתבטאים בספר זה, מראה חפיפה עם הכתוב בקוראן הקדוש, והביאוגרפיות המוסמכות של המלומדים וההיסטוריונים המוסלמים.

המחבר השכיל לחשוף מתוך השתכנועות, שהאיסלאם מהווה דת בעלת תודעה אנושית מובהקת, שתרמה רבות לאנושות במאבקה לשחרור, לחירות, להפצת צדק ואמת, אהבה ואחווה, חופש וכבוד לאדם, שליחות אידיאלית, ללא כהונה נצלנית, ללא פגניות, וכלי צבא של קדושים, עם פתיחות מירבית למדע ולטכנולוגיה, ביטול מוסד העבדות ושוויון מוחלט בין הכריות, לא רק בין המוסלמים לבין עצמם, כי אם בין כל ברואי אלוהים, שאין צורך במתווכים בינו לביןם. האיסלאם איננו צריך מתווכים בין אלוהים ואדם, ועל עיקרון

זה, נאמר בקוראן: "בני האדם, הנה אנחנו יצרנוכם מזכר ונקבה ונשיית אתכם עמים ושבטים למען תכירו איש את רעהו. אכן, הנכבד בכם לפני אלוהים הוא הירא אלוהים שבכם..."

הבקיאות במכמני האמונה האיסלאמית, בתכונותיו הייחודיות של מוחמד, בקוראן הקדוש, במסורת החדית ובביאוגרפיות של האיסלאם, והרקע ההיסטורי החופף לשליחות הנביא מוחמד, מעוררת התפעלות וגאווה. המחבר נשען בהסקת מסקנות ובהבהרות רעיוניות על פסוקים מן הקוראן הקדוש. להוכחת הרעיון המרכזי של אחדות האלהים המושלמת הוא מביא את הפסוקים מסורת אלאח'לאס:

"אללה (אלוהים) הוא אחד, הוא הנצח, לא הוליד ולא נולד, ..."
למסקנה שהאיסלאם היא דת משלימה, המאמינה בכל נביאי אלוהים, ושהאלוהים שהאיסלאם מאמין בו הוא אותו אלוהים של היהודים והנוצרים, הוא מביא את הפסוק יד' מסורה 42:

"אני מאמין בספר שהורד מאללה, ונצטוויתי לנהוג בצדק ביניכם (יהודים ונוצרים) כי אללה הוא אלוהי ואלוהיכם — לנו האחריות למעשינו ולכם האחריות למעשיכם, ואין טענות ומענות בינינו לביניכם כי לבסוף הוא יאחד את כולנו כי הוא תכלית הכל".

על עובדת האמונה בנביאים שקדמו למוחמד ועל השוויון המוחלט של בני האמונות המונותאיסטיות מודגש בפסוק 132 של הסורה השניה בקוראן:

"האם הייתם שמה בקרוב ימי יעקב למות, באמרו אל בניו: את מי תעבדו אחרי? ויאמרו: נעבד את אלוהיך ואלוהי אבותיך אברהם וישמעאל ויצחק, אלוהים אחד ותמימים אנחנו אתו אמר: היו יהודים או נוצרים ההולכים בדרך מישריך כולכם בני עדת אברהם ואינכם מן המשתפים". ואמרתם:

מאמינים אנחנו באלוהים ובאשר הורד אלינו (דברי קודש), ובאשר הורד לאברהם לישמעאל, ליצחק וליעקב ולשבטים, למשה ולישו, אין הבדל בעיני ביניכם כלל וכלל".

מה יותר מפריך את הבדלנות ואת הפירוד בין יהודים ומוסלמים מאשר פסוקים אלה הלוקחים מלב ליבה של האמונה המוסלמית, הקוראן הקדוש.

את סיפור חייו של מוחמד חושף המחבר בהגינות מושלמת וכך את כוונות האיסלאם ואת תכונות השליח הקדוש, באופן שאיננו סותר

את עמדותיהם של "המזרחנים" המוסמכים העוסקים בתולדות חייו ושליחותו של מוחמד.

הציונות, כתנועה פוליטית ואידיאולוגית, ששמה לה למטרה לחדש קיום יהודי בארץ, צמחה באירופה בעיקבות המתח ביחסים שבין הנצרות והיהדות. אבל, היא מתגלמת באזור שרוכ תושביו הם מוסלמים. מערכות החינוך היהודי מקנות מעט מאד ידע על האיסלאם ואורח חייו של המוסלמי, והמעט הזה נלמד תוך יחס של ביקורת והסתייגויות. אין ספק שזוהי, לעניות דעתי, טעות חינוכית במגמה פוליטית ומקפחת מבחינה אנושית. קוראי ספר זה ילמדו לדעת כי הנביא מוחמד הוא אישיות נפלאה ובעל השקפות ודעות הומניות ומוסריות — ולמיטב הבנתי על היהודים לדעת את האמת באורח ענייני והוגן.

ספר זה מביא את תולדות חייו של מוחמד מתוך הבנה ואהדה ומצביע, תוך הערכה רבה, על המצבים והאירועים שבהם עמד השליח הערבי, באורח שאין ספק שהקורא היהודי ידע להעריך, לכבד ולהבין, כמו שגם המשכיל המוסלמי מאמין שבשורת האיסלאם משולבת בתרבות האנושית האוניברסלית, וחלקה רב בקידומו של האדם. מוחמד עצמו הרי קבע, שהוא נשלח להשלים ולתקן במה שהורד אל בני האדם, את מה שהנביאים שקדמו לו, אברהם, משה וישו, לא הספיקו "להוריד" בשליחויות שהוטלו עליהם, וזאת כדי להצמיד את האנושות צעד גדול קדימה אל השלמות והשוויון, החירות והביטחון הסוציאלי — כחיי החברה האנושית. מוחמד בנה נדבך נוסף במצודת התקווה של האנושות. האיסלאם השלים את שליחות קודמיו, הקל על המגבלות שהכבירו קודמיו כתחום המצוות שעל האדם למלא כדי לרצות את האלהים, ולחיות חיים מוסריים.

תולדות חייו של מוחמד מאז נולד ועד שהתנבא וכבש לאמונתו את שבטי ערב, מסופרים בפרוטרוט, מתוך גישה ערכית והיסטורית חיובית. את מאבקיו ונצחונותיו ואת הרעיונות שהפיץ. הוא מנתח, בהיגיון, הגינות ומציאותיות שיש בהם כדי לקרב את הנושא אל הקורא העברי — לקרב לבבות, הבנה והרמוניה.

ולמרות שהמחבר שטח בפנינו פרק היסטורי מאלף ומסגרת של אחווה אנושית כוללת ומקיפה ללא תקדים, נעלמו ממנו עובדות אחדות שראוי להדגישן:

א. המחבר הביא מובאות מן הקוראן כאילו הנביא מוחמד הוא המחבר, ובאמונה האיסלאמית הקוראן הוא פרי יצירתו הבלעדית של הקדוש ברוך הוא. ואם יש מובאות שמבטאות את דעתו של הנביא, הרי הן המובאות מפי אלוהים באמצעות המלאך גבריאל.

ב. אחד החידושים הכמעט בלעדיים באיסלאם הוא ביטול מוסד העבדות, תורת האיסלאם ביטלה כליל את העבדות, ושחרור עבדים היה למצווה המוטלת על המוסלמים.

ג. חידוש נוסף באיסלאם התבטא בהחדרת חינוך חובה, שהרי הנביא הורה: שהחינוך הוא חובה על כל מוסלם ומוסלמית. ולא חינוך המוגבל לספרי הקודש, כי אם חינוך כללי המכיל ספורט, רכיבת סוסים ואף שחייה. המקורות האיסלאמיים מדגישים את פרשת שחרור האסירים מבני קורייש שנפלו בשבי צבא האיסלאם... מוחמד ציווה לשחרר כל אסיר אשר יילמד עשרה מוסלמים קריאה וכתיבה.

ד. מעמד האשה: חרף הערכת המחבר להישגי האישה באיסלאם, מתקבל הרושם שמעמדה של האישה סובל מנחיתות וחלול. יש צורך להבין שבתקופה הטרנס-איסלאמית (אלג'אהליה), היה מעמדה של האישה בשיא השפל, והיא היתה מטרה לשבי ולשעבוד. באותה תקופה, שקדמה לאיסלאם, נהגו הערבים הפגניים, לקבור את התינוקות עם היוולדה, מחשש שתביא קלון על המשפחה ומחשש לקשיי פרנסה. הקוראן הוקיע מנהג מתועב זה והורה לבטל אותו מן היסוד. הקוראן ציווה על יחס הוגן ואנושי לאישה, והבטיח לה כבוד ושוויון. האיסלאם אסר נישואי נשים מבלי לקבל את הסכמתן, והעניק להן שוויון בחינוך ובירושה, מלבד ירושת האדמה שנטל עיבודה מוטל על הגבר ועל כן חלקה בירושה זו בלבד שווה למחצית חלקו של הגבר. האישה זכאית למוהר מיידי ומוהר לשעת פרידה, וזכויות נוספות הקשורות לממון המשותף ולרהיטי הבית. התרת הנישואים עם ארבע נשים, באה כדי למנוע את חרפת הזנות משום שמספר הגברים היה נחות לעומת מספר הנשים. הרבה חללים נפלו במלחמות ורכים לא שבו לנשותיהם מהיעדים הרחוקים שהגיעו אליהם. אך היתר זה מוגבל, לאלה שיש ביכלתם לכלכל את נשותיהם ולהבטיח צדק ויחס שווה, אחרת עדיף לשאת רק אישה אחת.

ה. רצוי להוסיף לגבי ההתייחסות המחבר לנושא מלחמת הקודש ויחסו של הנביא לשבטים היהודיים בתי"ר, שהאיסלאם התייחס בכבוד ואהדה ליהדות, והרי כל בר דעת יודע שהיהודים זכו בתקופת

תור הזהב בבגדאד ואנדלוסיה לפריחה תרבותית וחברתית שלא ידעו כמותה תחת שלטונם של עמים אחרים.

הערות אלה אינם פוגמות חלילה ביריעה הנפלאה וקריעת האשנב הפנורמי לקורא העברי על דמותו החיננית והאוניברסלית הייחודית של מוחמד נביא האיסלאם על כל הנוגע למסורות ומנהגי האיסלאם. לסיכום: חיבור זה מוכיח את הזיקה הרוחנית ההדוקה לאמונתו של אברהם אבינו בנוסף לזיקה הגנטית של שני העמים לאברהם אבינו, דבר המוכח לאלתר שאין עוד שני עמים בעולם שזורם בעורקיהם אותו דם אבות וקשורים בקשר הדוק של אמונה, לשון, מסורת ותרבות. מכאן חשיבותו של הספר לקידום הדיאלוג הדתי, והגישור בין האמונה המונותאיסטית של שני העמים, ולהגברת ההכרה ההדדית איש לתרבותו ואמונתו של רעהו.

העיקרון הדמוקרטי הנעלה "איש באמונתו יחיה" יישרת טוב יותר את האנושות הנאורה אם כל הנאמן לערכים הנעלים של אמונתו ולהיסטוריה של עמו יכיר גם את השקפת עולמו הדתית של הזולת, וידע לכבד את ההולך בדרכו הוא אל המטרה המשותפת לכל האמונות המונותאיסטיות — תיקון עולם במלכות של צדק, אמת ושלוש. הפלוראליזם האידיאולוגי הוא הרי נשמת אפה של הדמוקרטיה, החותרת להוביל את האנושות אל הקידמה המעוגנת גם באמונה, צדק חברתי, עזרה הדדית, ביטחון וכבוד אנושי — ואהבת לרעך כמוך.

אי אפשר שלא להודות בעובדה שהידע, הערכי וההיסטורי, של יהודים החיים בשכונות עם העולם המוסלמי הוא קלוש מאד, שיטחי ואף מסולף. יש התעלמות בקרב היהודים, וביחוד בקרב הדור הצעיר, מן התרומה שתרם נביא האיסלאם לעילויה של האמונה, שמעצביה ובונה הראשונים היו אברהם ומשה. מאות מיליונים ברחבי תבל מאמינים בגירסה שנביא האיסלאם בישר והפיץ. אין במצב הקיים כדי לקדם חיים בשכונות טובה ומתוך הכרה והבנה הדדית, ואי אפשר הרי, שלא לזכור שהיתה תקופת זוהר ביחסי יהודים ומוסלמים, שהיא אחת מן הגדולות בתרבות האנושית.

בימים אלה שבשורת השלום רוקמת עור וגידים, ימלאו ספר זה תפקיד חשוב ונשגב בהגברת ההבנה וההידברות והרעות בין שני העמים שנגזר עליהם לדור בכפיפה אחת. ויביא לניתוח מחיצות מזיקות ופיץ יתר אור, יתר אחווה ושלוש, ועל כך ראוי המתבר להערכה רבה.

רקע היסטורי והשלכות

"המאמין באללה, ביום האחרון, בספר, בנביאים, במתן עזרה מהונו לקרוב, ליתום, למסכן, לנעיונד, לפדיון שבויים. המקיים תפילה ותורם זכאת, ומקיים התחייבות, ומחזיק מעמד בסבלנות בעת צרה, מצוקה וסכנה — אלה הם המאמינים האמיתיים ואלה הם יראי אללה"

(סורה 2, פסוק קע ב')

הכרת הרקע ההיסטורי להופעתו של מוחמד נביא האיסלאם, כגירסה נוספת של המונותאיזם — האמונה באל אחד — חשובה מאוד לישראלי בן זמננו להבנת השקפת עולמם ואורח חייהם של הערבים, בשכנותם בונה העם היהודי את עתידו הלאומי והממלכתי. גם להערכת ההשלכות של החיים בשכנות מתוך הבנה והיכרות הדדית לעתיד. תולדות חייו של מוחמד נביא האיסלאם, תקופתו ומשנתו הם מפתח להבנה הדדית ולשכנות טובה ומתקדמת, שימי הזוהר ביחסי יהודים ומוסלמים ותרומתם לתרבות האנושית היו מעין תקדים הקורא לחזור אליו.

*

כאלפיים וחמש מאות שנים לאחר שאלוהים נתגלה לנביא איברהים חביבו, הוא אברהם בן תרח יליד אור כשדים, כשהוא כבן שבעים שנה. (לפני ההתגלות היה גם הוא עובד אלילים ועושה פסלים ומוכרם). לאחר קרוב ל-1,800 שנים לאחר מעמד הר סיני שממרומיו, בפגישה ישירה עם האלוהים, הפך הנביא מוסה, הוא משה בן עמרם, יליד מצרים, שחי והתחכך כנסיך מצרי עד לגיל העמידה, את הגילוי של אברהם לדת לאומית-ייחודית, ופירט בה את החובות, המצוות ואורחות החיים שעל צאצאי המאמינים באלוהי אברהם למלא, למען יאריכון ימיהם ויחיו בטוב; וכשש מאות שנים, אחרי שפרשת חייו ומותו של הנביא איסא — הוא ישוע מנצרת — וההקלות שביקש לעשות בהלכות המחמירות שלפיהן פרשו הפרושים את מצוות התורה וכפו על המאמינים לקיימן, והאמונה באלוהים אחד הפכה לדת כובשת עולם — דרך כוכבו, בחצי האי הערבי, של מוחמד בן

עבד-אללה לשבט קורייש שמרכזו היה במכה, אשר ראה את עצמו כאחרון שליחי האלוהים. הנביא האחרון — שעליו הוטל לסכם את בשורות קודמיו, שאותם ראה כשלבים בדרך אל האמונה הצרופה, ולגבש את הנוסח האחרון של תורת האמונה באלוהים אחד, בורא שמים וארץ, שהכל נעשה בדברו ואין אחר זולתו.

האמונה בכוח טראנסצדנטאלי היא, כפי הנראה, צורך של חיים-ביחד לבני אדם, שיש להם כושר חשיבה וכוח יצירה והם אינם מבינים את סוד הבריאה ותכלית הקיום. הבשיל אז הצורך ונוצרו התנאים להפוך גם את תושבי חצי האי הערבי, שהיו מפוצלים לשבטים נפרדים, מסוכסכים ומתחרים, למה שמכונה עם. חצי האי הערבי היה מעין גשר מסחרי בין ערי המרחב שהיה נוצרי, הדת אשר שילבה את המונותאיזם היהודי בתרבות ובאורח החיים ההלניסטי, לבין ה"מזרח" הערבי, אשר בעיקרו עוד היה אלילי וחי עוד בתקופת ה"בערות" שלו.

התנאים הכלכליים — על השלכותיהם החברתיים — של האוכלוסייה השבטית, המפוצלת והמתחרה גם באמצעי אלימות והנחשלת גם במושגי הזמנים ההם, היו תנאים שהבשילו שינוי מהותי, הן מבחינה ארגונית והן מבחינה רוחנית. ההשפעות המונותאיסטיות על הבאים בקשרי מסחר עם המרחב הנוצרי — הביזנטי — במזרחו של הים התיכון וצפונו של חצי האי הערבי, וההשפעות הרוחניות מצד הקהילות של יהודים ונוצרים שהתנחלו בריכוזים קהילתיים באזורים שונים במרחבי חצי האי ושמרו על אורח החיים הדתי שלהם, יצרו חיכוך רוחני והכשירו את התנאים לאימוץ בשורתו הדתית של מוחמד, שתולדות חייו, מאבקיו והגותו מסופרים בפרקי הספר הזה.

*

לא נעמיק בשאלה, המעוררת עדיין חילוקי דעות, אם תנאים חברתיים וכלכליים מחוללים אמונה, או שבשורה רעיונית — דתית — היא המחוללת את השינוי בתנאים ובדפוסי ההתנהגות. אבל, אין ספק, שללא הכרת התנאים החברתיים והכלכליים מהפכה אידיאולוגית בחברה האנושית איננה מובנת. אין שום ספק, שמבחינת הניתוח ההיסטורי של ההתרחשויות, התנאים הכלכליים והחברתיים בערב בפרק הזמן שבו חי ופעל מוחמד הכשירו את צמיחתו המהירה יחסית והכובשת של המונותאיזם האיסלאמי והפכו את ההתלכדות

המתגבשת של שבטי ערב בצל בשורתו של מוחמד לאחדות שכבשה מעמד נכבד מאוד, גיאור-איסלאמי נרחב, בהיסטוריה הדתית של האנושות.

חצי האי, שהיה מאוכלס בשבטים — כולל בתימן — משתרע, באמות המדירה של זמננו, על פני שטח של כ־3 מיליון קילומטר מרובע. אוכלוסייתו נאמדת באותו פרק זמן בכמיליון או מיליון וחצי נפש (אם מביאים בחשבון שאוכלוסיית חצי האי הערבי מנתה בתחילת המאה העשרים כ־3 מיליון נפש). אוכלוסיית האזור הדרום-מערבי של חצי האי — תימן — המשופע בגשמים, התפרנסה בכבוד מגידולי בשמים ותבלינים מבוקשים, שהובלתם בשיירות אל שוקי ביזנטיה, ו"המערב" דרך עזה, פירנסה, במידה ניכרת, את תושבי-נאות המדבר שחקלאות לא סיפקה את צורכיהם ועיסוקם היה בעיקר רעיית עדרי צאן וגמלים ואף מסחר בעבדים. העיסוק במסחר ובהובלת שיירות צפונה היה מקור פרנסה נכבד לתושבי הריכוזים העירוניים מכה ומדינה שעל נתיב השיירות, בכמחצית הדרך שבין תימן לירושלים, בחלקו המערבי של חצי האי. אוכלוסיות שתי הערים האלה היו כבר גדולות — יחסית ומסחרן פרץ, עשירות יחסית יותר. מכה היתה מפוצלת מבחינה מעמדית. אצולת מכה, שהשתייכה אל שבט קורייש, נשענה גם על שליטתה על סדרי הפולחן האלילי שהיה עוד נחלת רוב השבטים, שליטה שהעניקה לה עוצמה רבה. בתחומים מסוימים כמו פיתוח הלשון הערבית המשותפת כמעט לכל השבטים — וניתן היה להתגבר על כל הדיאלקטים הבין-שבטיים — הגיעו להישגים מרשימים. השירה מן העידן האלילי (הג'הלייה) הורשה קלסיקה שירית לדורות. התרבות הלשונית בשפה שהיתה נשמעת בכל מרחבי חצי האי הערבי, על אלפי שורשיה המשותפים גם לשפה העברית ולשפות שמיות אחרות, הקלה מאוד על התפשטותה של הגירסה המונותאיסטית של מוחמד, ששליטתו בשפת ערב היתה מושלמת. הישגי הלשון הערבית, כמגדירה מושגים ומצבים, כמורשה אגדות ומשלים, דברי מוסר ורחשי לב מחורזים, העוברים מפה לאוזן ומדור לדור ונשמרים בזיכרון ההיסטורי — גם בכתב ההברות שהיה כבר נפוץ — מלמדת על רמה תרבותית גבוהה מאוד עוד בתקופה האלילית. גם פרקי הקוראן, המעידים על שליטתו המופלגת של נביא האיסלאם בשפת ערב, סייעה גם היא מאוד להתפשטותו. דת משולבת בלשון רמה, המשרתת את האמונה, היתה לאורך כל ההיסטוריה

הרעיונית כוח מגבש ומאחד "זרמים" ו"אינטרסים" בקרב בני האדם המחפשים — מטבעם — את הטעם ואת התכלית של החיים.

ליהודים, צאצאי בנו השני של אברהם הוא יצחק, שנולד לשרה אשתו לעת זיקנה (כמו שהערכים הם צאצאי ישמעאל בכורו של אברהם, שהוא גם שבנה לפי המסורת המוסלמית את מקדש הכעבה שבמכה, חלק נכבד מאוד בצמיחתה של הגירסה המונותאיסטית של מוחמד, היא הגירסה האיסלאמית, שאברהם חביב האלוהים היה מבשרה הראשון. האלוהים, בורא שמים וארץ שהכל נעשה כדברו, הוא שהורה לאברהם בשיג ושיח ישיר את הדרך שיש ללכת בה. בני ישראל הם כבר לא אדוני הארץ שאותה הבטיח אלוהים שתהיה שלהם לדורי דורות והם מוגלים מארצם ומפוזרים בין העמים ולא מעטים מהם גם במרחבי ערב. יש כבר שבטים שקיבלו על עצמם את אמונתם של בני ישראל והשפעתם מתחזקת והולכת ומהם גם שולטים לפחות באחד מן האזורים.

להשפעת אמונתם של היהודים ושל ההיסטוריה של בני ישראל נודעת חשיבות מרכזית לגבי עצם היווצרותה וגיבוש ערכיה וסמליה של דת מוחמד. מוחמד לא ראה את עצמי כמי שבא לסתור או לבטל את דת אברהם ומשה, וגם לא כמבטלה של הגירסה הנוצרית של האמונה באל אחד שנתגלה לאברהם, וגם היא רק עוד שלב בדרך אל הגירסה הסופית — האחרונה — כפי שהיא מוצגת ומבוארת בקוראן, ספר הקודש של המאמינים במוחמד כשליחו האחרון והמוסמך של האלוהים.

על שורשיו היהודיים, הדתיים וההיסטוריים, של האיסלאם, לרבות ייחוס הערכים לישמעאל, בכורו של אברהם, מעידות הסורות של הקוראן. את הדברים למד מוחמד בבית הספר של החיים. על קורות האמונה באלוהים אחד שאין זולתו ועל האישים — המלווים את ההיסטוריה המונותאיסטית, אברהם ומשה, עד דוד ושלמה והנביאים ועל ערכיה ועיקריה, הוא שמע ולמד בסביבה היהודית והנוצרית שבמכה, במשחקי הילדות עם ילדי יהודים, בהיותו רועה צאן עד גיל השמונה עשר — או העשרים — לחייו, לא מפי המלאך גבריאל על הר חירא. אף שחלק לא מבוטל מן האיזכורים ההיסטוריים של גיבורי ספר הספרים נמסרו על ידו למאמינים בנוסח שאיננו עולה תמיד בקנה אחד עם המקור, הם מקובלים באיסלאם כאמת שאין לערער עליה.

נסיונו של יהודי ישראלי, במציאות ימינו, כשהחיים בשכנות וביחד מחייבים להכיר את הזולת גם כפי שהוא רואה את עצמו, מתוך יחס של כבוד הדדי ומתוך הערכת התרומה שתרם האיסלאם למאמץ ההיסטורי הכלל-אנושי להבין את האמת שבין האדם לבין הכוחות העל-נצחיים הפועלים בקוסמוס — היקום ומלואו — הוא נסיון מחוייב המציאות — גם אם הוא נבדל אולי מנסיונות אחרים להכיר את הערבי. הנסיון הזה, להציג את תולדות חייו של נביא האיסלאם גם כדי להבין את עיקרי משנתו המעוגנת בערכים מוסריים כלל-אנושיים, אמת וצדק, דין ומשפט, אחריות ועזרה הדדית וביטחון אישי, ייתכן והוא ייתקל בביקורת לאומנית וביהירות דתית משני הצדדים. אבל, כל נסיון להצביע על הנכון והחיובי מבחינה ערכית ואיננו סותר את הידע המצטבר במערכות הדעת, הוא כהנחת עוד נדבך למימוש התקוות הגדולות שמעבר ליריבויות; התקווה לשלום ולהבנה בין עמים, שאין להם מנוס מן הגורל לחיות ביחד תחת השמים האלה. התקווה מעוגנת גם בתודעה שיש כיוון בהיסטוריה למאמצים של בני אנוש, לעמיהם ולאמונותיהם להגיע אל האמת שבחיים ובטבע, שזוהי שליחות האדם בהיסטוריה.

להכרת האיסלאם, שבלי ידע על תולדות חייו של הנביא מוחמד קשה להבין אותו, נודעת חשיבות רבה גם מבחינת מאבק ההישרדות ההרואי של העם היהודי. מאבקי הקיום לאורך כל דורות הגלות התחוללו בצילה העויין של הנצרות, שניצלה את האיבה והשנאה, ליהודים יותר מאשר ליהדות, להוכחת אמיתותה של הגירסה הנוצרית של האמונה באלוהים אחד. היהודים לא האמינו בלידתו של הנוצרי מרוח הקודש ולא קיבלו את האישום הזדוני ברצח-אל, שתי העילות המרכזיות של השנאה. גם מוחמד לא קיבל. עובדה היסטורית — ואולי פסיכולוגית — היא, שהאיבה לזרים, בעלי אמונה אחרת, המקיימים אורח-חיים נבדל ואף מתחרים עם זולתם, שאפשר להטיל עליהם את האישום בתקלות מתרחשות. האפשרות הזאת היתה מניע זול יחסית להתלכדות ועוד אפיון האלכסנדרוני, מימיה הגדולים של אלכסנדריה במצרים, שבה חיתה גם קהילה יהודית גדולה ומצליחה, פיתח את תורת האיבה ליהודים לפני הולדתו של ישו מנצרת. מלכים הלניים וקיסרים רומיים ניצלו את האיבה ליהודים להשגת מטרותיהם. השנאה

ליהודים, כאחת מעיקרי אמונת הנוצרים, שקבלה אסמכתא אפיפירית על ידי אינוצנסיוס השלישי במאה האחת עשרה לספירה, ליוותה את מאבק ההישרדות של העם היהודי בגולת ה"מערב" מאז ועוד לפני כן. הציונות, חזון הדורות של העם היהודי לחדש את הקוממיות היהודית בארץ המולדת ההיסטורית, במה שהיה מכונה "עבודה מעשית" ולא עוד על דרך הנס, צמחה ונתגבשה, מבחינה רעיונית וארגונית, באווירת היחסים הנוצרים-יהודיים והמתחים שיחסים אלה יצרו נגד הקיום היהודי בגולה הנוצרית. אולם, התגשמותה למעשה, בארץ ישראל שהיתה גם פלשתינ, התנגשה — ובעוצמה רבה — עם עמדותיהם של המאמינים במונותאיזם האיסלאמי.

יחסי יהודים ומוסלמים — אף שהאיסלאם גזר על היהודים חיי השפלה — ידעו בעבר חליפות ותמורות, עליות ומורדות. למן ה"פוגרומים" שנעשו עוד בחייו של מוחמד עצמו, נגד קהילות יהודיות פורחות בחצי האי ערב, דרך ימי הזוהר של השיתוף התרבותי והפוליטי בשנות השלטון המוסלמי בספרד למן המאה השביעית ושנות ההתפשטות של האיסלאם בארצות צפון אפריקה. ל"ימי הזוהר" של יחסי מוסלמים ויהודים, היו השלכות, גם אם משתנות, על יחסי מוסלמים ויהודים גם בחלקים אחרים של החליפיות האיסלאמיות. "ימי הזוהר" האלה הם פרק מפואר בתולדות התרבות האנושית.

במבט היסטורי, לאורך כל שנותיו של האיסלאם — כ-1,360 שנה לפי הספירה הנוצרית — היה יחס המוסלמים אל היהודים יחס נפתל ומשתנה, בין עושק, סובלנות ושיתוף מזמן לזמן. היחס הנפתל נסמך גם על פסוקים עויינים בקוראן, שנאמרו, כפי הנראה, מתוך אכזבה ואף רוגז על שהיהודים שאת תורתם הוא מאמץ, על נביאיה וגיבוריה ההיסטוריים, ונותן לה את הפירוש הנכון והאחרון, אותו הם מסרבים לקבל (והיו שקיבלו — גם ברצון וגם בכפייה). נאסר אמנם לנקוט דרכי כפייה נגד אנשי ה"ספר" — נוצרים ויהודים — המאמינים באללה, בורא שמים וארץ, אבל עצם סירובם להצטרף אל המאמינים בגירסא האחרונה, שאללה הוריד באמצעות שליחו הנביא האחרון, מקוממת והם ראויים לגינוי. היהודים הם בני עם הספר ואין להטיל עליהם את הברירה שבין קבלת הדת האמיתית לבין מיתה, כמו זו הניצבת לגבי עובדי-אלילים. אבל, לא מגיעות להם — גם לנוצרים — כל הזכויות המגיעות למוסלמי. הם חייבים בענישה. הם חייבים במיסים מיוחדים — מס גולגולת. הם יהיו

בערבים את צאצאי בנו-בכורו של אברהם, הוא כיוון את תוכחתו גם אל הנוצרים, שהיו בני הדת שרק כ-170 שנה לפני שהוא נולד היא נעשתה לדת מוכרת ברחבי הממלכה הרומית. שלוחתה הביזנטינית חלשה על ארצות מזרחו של הים-התיכון, לצפונה של ערב, קהילות של נוצרים כבר חדרו גם לתחומי ערב — כמו קהילות של יהודים. הנצרות, הוא מפרש, היתה רק עוד שלב בדרך אל הספר האחרון שהורד על ידו, אבל גם הם פונים עורף: "הדרכנו את ישו בן מרים לקיים את אשר ניתן מן התורה אשר לפניו, ונתנו לו את האוונגליון שתוכו אורח מישרים ומוסר, למען ישפוט את המאמינים באוונגליון על פי הדברים שהורדו אליו על ידי האלוהים. אבל גם אלה הם, כאמור, פושעים" (על פי סורה 5 פסוקים נ, נא).

אלה הן רק מקצת מן התוכחות שמוחמד שפך על המסרבים לקבל את בשורתו והאמת ההיסטורית היא שאחרי שהכניע את מתנגדיו, עובדי האלילים בקרב שבטי ערב — הוא לא נמנע גם מכפייה אלימה, שעלתה גם בקרבנות רבים בנפש, של "פושעים" — גם בקרב קהילות יהודיות. אבל, יש מצידו גם קביעת עמדה בעלת משמעות עקרונית כלפי יהודים, המסבירה מדוע היה חלקם של היהודים בארצות האיסלאם טוב יותר, ובמידה ניכרת, מחלקם במרחבי הנצרות. "אני מאמין — פוסק מוחמד הלכה (סורה 42 פסוק יד) — בכל ספר שהוריד אללה ונצטוויתי לכוון צדק ביניכם. אללה הוא אלוהינו ואלוהיכם. לנו (האחריות) למעשינו ולכם (האחריות) למעשיכם. אין כל טענות בינינו וביניכם. אללה יאסוף אותנו יחד ואליו מובילה הדרך". "אללה יבחר לו את אשר יחפוץ וינחה מישרים אליו את אשר ישוב" (פסוק יב). עמדה זו לגבי היחסים הבין-דתיים ממצה את העקרון הבסיסי של דמוקרטיה — "איש באמונתו יחיה" — והדמוקרטיה היא הרי הדרך הנבחרת אל האמת, הצודק והמועיל. בנסיבות שהתהוו במציאות של ימינו, נותנת הלכה זאת סיכוי ממשי — להיות מורת-הדרך לחיים ביחד תוך כיבוד הדדי ושיתוף פעולה.

*

לאיבה הערבית ליהודים, שהחליטו להגשים את הרעיון הציוני לכוון שוב מולדת ועצמאות מדינית ורוחנית לעם היהודי בארץ מולדתו ההיסטורית, שהיא רק פינה זעירה — והיתה פינה נטושה — במרחביה הטריטוריאליים של האומה הערבית — היו מניעים

לאומיים-פוליטיים. הם סרבו להכיר בקיומה של ישות יהודית-לאומית-מדינית במזרח התיכון. הערבים העדיפו לפתור את הסכסוך בדרכי אלימות והדבר לא עלה בידם מכל מיני סיבות ידועות ואולי גם מאותה סיבה המעוגנת בתורתו של מוחמד — שאללה בוחר לו את אשר יחפוץ. הגשמת הציונות במזרח התיכון הפכה את צורך החיים ביחד, בשכנות טובה, בשיתוף פעולה ומתוך יחס של כבוד לזולת — כפי שפסק גם מוחמד — לצורך חיוני לשני העמים. גם התסכול שגרמה לערבים התבוסה הצבאית, אחרי שהעדיפו לפתור את הסכסוך בכוח הנשק וגם הכרסום שחל בהיקפו של החזון הציוני — שייכים כבר להיסטוריה. התבצרותו של הקיום היהודי במדינת ישראל בשכנות ערבית; קיום שנוצר גם בתהליך של חילופי אוכלוסין, הוא היום מציאות חיים היסטורית ופוליטית, הצופנת בחובה כורח-וסיכוי של שבירת מחיצות, למרות שנולדה באיבה. הסיכוי נובע הן מכוח העובדות שנוצרו והן מכוח הדינמיקה של ההתפתחות האנושית העוברת בימינו מעידן החרב אל העידן המכונה גם על פי השקפת עולמו של הנביא מוחמד, עידן ה"ספר", אשר בכל גירסותיו השלום, הצדק והביטחון האנושי הם נר לרגליו. הדינמיקה האנושית שוב איננה מניחה שחילוקי דעות תיאולוגיים ופולחניים יעמיקו ניגודים בין עמים והיא חותרת — לא בלי קשיים ועדיין דעות קדומות — לבין-לאומיות חיובית, בונה ויוצרת ומשתפת פעולה לקידומו הסוציאלי של העולם ולהתעלותו של המדע — כמכנה משותף אידיאולוגי של האנושות כולה.

*

ככל שהיריבות הכוחנית היתה קשה ונוקשה — אין מוצא אלא באימוץ המסקנה שאין דרך אחרת אלא דרך ההכרה ההדדית בשאיפות הלגיטימיות ובהיכרות טובה יותר של הזולת. גם הנביא מוחמד קבע כי לכל אדם ולכל עם מטרות שאליהן הוא שואף להגיע, לכן "התחרו במעשיכם הטובים".

התחרות ב"מעשים טובים" היא מטרה מוצהרת-ישנה של הלאומיות היהודית וככל שהדרך אל השכנות הטובה היא דרך קשה, סוף ההתפכחות ההדדית לבוא — ואין ספק שגם ידיעת האיסלאם, שהיא אמונתם של מאות מיליוני בני-אדם ושורשיה ביהדות, והכרת דרכו של מוחמד אל האמונה באלוהים — הם צורך יהודי לקידום ההבנה ההדדית המבוססת על הכרת הזולת, עדיין תולדות חייו של

הנביא מוחמד ודרכו אל האמונה באלוהים הם כספר החתום לרבים מאוד מיהודי ישראל החיים במחיצתם הקרובה של המוסלמים וראוי לפיכך שתולדות חייו שיסופרו, כסיפור אנושי-היסטורי, כפי שעשוי היה להיות בעיני אדם שאינו מאמין בעידן הדעת בניסים ובהוכחות החורגות מדרך הטבע, ומאמץ את "השכל הישר" — גם אם לא יתקבל כמחקר דוגמתי.

נביא בשר־ודם

שלא כמבשרים שקדמו למוחמד, שדמותם ההיסטורית לוטה בערפילי אגדות ושכל אחד מהם הוא במידה רבה גם "דמות קיבוצית", ידועות קורות חייו האנושיים של מוחמד כמעט לפרטיהן, והידיעות על משנתו והגותו הן ידיעות אותנטיות. אמנם גם סביבו נרקמו במרוצת הדורות אגדות וסיפורי לוואי, כמו סביב כל אישיות רוחנית, לוחמת ומנצחת, שהטביעה את חותמה העז על ההיסטוריה הרעיונית והמדינית של העולם. אבל, שלא כאצל האחרים הרי האגדות על מוחמד, בין שנועדו לייחס גם לו מופתים שהפכו למעין סמלי בחירה־אלוהית, החוזרים בסיפורים על חיי נביאים אחרים, כמו תופעות בטבע, סימנים בעת הלידה, נבואות־מראש של אנשים וכד' ובין שהן קישוטי־פאר שנועדו לרומם ולהלהיב מאמינים, אין הן תחליף של ביוגרפיה והיסטוריה. האגדות שנרקמו סביב אישיותו ההיסטורית של מוחמד, לא שינו את תפיסת האלוהים המקורית, הבלתי ניתנת לחלוקה ול"שיתוף" שטבע במשנתו, ובעיקרו של דבר, הן לא הולידו סתירות ללא גשר לעקרונות היסוד של האמונה באלוהי אברהם, מוחמד הוא אישיות היסטורית בכל גאונה האנושי והרוחני והוא מעיד על עצמו יותר מפעם אחת שאין הוא אלא שליח שבא להעמיד את בשורת קודמיו על דיוקה, בהתאם לכוונותיו האמיתיות והברורות של האלוהים. אין הוא אלא ילוד אשה ומועד לחולשות, לשאיפות ולהנאות אנושיות ככל בן־תמותה; נאבק עם החטא ומבקש מן האלוהים כי יקבל תשובתו וירחץ פשעיו וינחה לבו ויסיר שינאה מלבו. בהדגשת אנושיותו הבשר־ודמית — ודבר זה ראוי לציינו מלכתחילה — הגן מוחמד במידה רבה על הדרך, שהיא דרך הרוב המכריע באיסלאם, מפני כשלונות מיסטיים מביכים, ובנה מונותאיזם צרוף ומושלם. בכך מנע מוחמד גורל־חוזר של תרבות מונותאיסטית־אלילית, שעובדי האילים הערכים היו עלולים לגזור על בשורתו ועליו (נסיון מעין זה נעשה מאוחר יותר על ידי הזרם השיעי, שהאליל את חתנו של מוחמד, עלי אבן אבר־טאליב.

גם המיסטיקה הצופית, שניסתה להסביר תעלומות וסתירות בכוונות נסתרות של האלוהים).

אכן, הקוראן מלא אזהרות והודעות רבות וחוזרות, ישירות ועקיפות, שאין מוחמד אלא בשר ודם. "אני רק בשר ודם כמוכם — מטיח הוא כנגד המלגלים עליו על שהוא מתקיים מאכילת מזון ומהלך בשוק כשאר הבריות" (25, ה'). גם האחרים רואים אותו אדם בחולשתו: "הנה אנו רואים אותך חלש בינינו ולולא משפחתך היינו רוגמים אותך באבנים" (11, צ"א). ההבדל בינו לבין אחרים הוא ב"התגלות" שנגלתה לו: "אמנם בשר ודם אני כמוכם, אך מן השמיים הורד אלי גילוי שאלוהים הוא רק אחד ויחיד". וזה ייחודו שלו, אשר נצטווה "להיות ראשון (בין הערבים) למתמסרים לו (לאללה) ולא להיות עובד אלילים" (6, י"ד). מוחמד הוא רק שליח שתפקידו להיות מבשר ומזהיר. "ואין אני מבטיח לכם שאני שולט על אוצרות אללה ואין אני יודע תעלומות ואיני אומר לכם שאני מלאך" (שם, נ'). אף העדות שהעידו עליו אחרים — שהוא לא הכחישה — היא אנושית מאד: "דבריו הם סיטי חלומות, שבעצמו בדאם, חוזה הוזה הוא" (21, ה'). אכן, עמדה אמיצה, שהצילה את האיסלאם מסיבוכי המסתורין ומסכנת קשר גנטי בין אלוהים ואדם — למרות סטיות פה ושם — ועשתה אותו, בסופו של דבר, פתוח וקליט לחידושים יותר מכל דת שקדמה לו, בתפיסת החיים של בני האדם.

יתר על כן: מוחמד הציל את האיסלאם מעונשה של כהונה-נצלנית ומצבא של "קדושים", שכן הוא מלגלג על השיטה של הצבת מתווכים בין אלוהים ואדם. "היות לכו של אדם שלם ומסור לאללה — זוהי הדת" (3, י"ז). "אשר לנוצרים שאימצו להם קדושים כפטרונים כהאמינים שהם יקרכו אותם יותר לאללה", כל מוסלמי יכול להיות קדוש לעצמו ובלי מתווך: "כל המצפה לפגישה עם אלוהיו, חייב לעשות את הישר" (ולא לשתף עמו אלילים) (18, ק"י).

אין ספק כי האיסלאם הוא דרך בעלת תודעת רגישות מובהקת. יותר מכל זרם אחר במונותאיזם מגלה האיסלאם כוח-הסתגלות רב יותר וכוח-ספיגה גמיש יותר אל החדש, הנובע מהתפתחויות חברתיות, מדעיות וטכנולוגיות, משינויי-אופנה ונורמות של התנהגות. שלא כיהדות, שנשארה צמודה אל מקורותיה ואינה מוצאת גשר בין ההלכה למסקנות המדע, בין ה"מצוות" לתביעות החיים המודרניים; ושלא כנצרות — ובעיקר הקאתולית — המאלצת גם היא את

מאמיניה להיות בשני עולמות נפרדים, של התיאולוגיה לחוד ושל המדע לחוד — ולבטי הגישור הם קשים ואיטיים — הנה השכיל מוחמד להקנות לתורתו כושר הסתגלות בכוח ה"הסכמה" הכללית (האיג'מאע) המאפשרת למעשה ספיגה של ה"חדש", והתקדמות.

לכאורה סותרת הנחשלות הערבית, המדעית, הטכנולוגית והחברתית, בימינו, הנחה זו. אולם אין לשכוח כי מקורה של נחשלות זו בדורות שלאחר תקופת הזוהר של האיסלאם, לאחר התקופה שבה הפגין האיסלאם עליונות תרבותית-מדעית רבת עוצמה, שעה שאירופה היתה שקועה בחשכת ימי הביניים. הדבר נובע מן התמורות הפוליטיות-טכנולוגיות שחלו בעולם בארבע-חמש מאות השנים האחרונות, לרבות הצלחותיה הקולוניאליות של אירופה, ולא מחמת מום-רוחני אורגני. התמורות הפוליטיות-סוציאליות בדור האחרון בלבד, יחד עם גילויי העוצמה הכלכלית — נפט ועוד — בתחומי התפשטותו של האיסלאם, המלמדות על שינוי-ערכים מהיר ועז ומעוררות דחפים להתקדמות מדעית-טכנולוגית ורעיונית-פוליטית, לשינויים בדפוסי-חיים, חברה ומשטר — מעידות בבהירות גם על כושר הסתגלותו של האיסלאם עצמו למציאות מתחדשת. דומה שעמי האיסלאם בימינו כמו מדלגים על השלב של "מלחמת-תרבות" הרסנית, שהיתה מנת חלקה המר של הנצרות דורות רבים, למן הריפורמציה, המהפכה הצרפתית, המהפכה התעשייתית, והמהפכה הקומוניסטית, שגם היהדות כה חוששת מפניה.

השפעת המהפכה המדעית בימינו על האיסלאם עניין גדול הוא לענות בו גם מבחינת השלכותיו הרעיוניות. שהרי עם כל חשיבותו של המימד ההיסטורי בהערכתן של "השקפות עולם" ובניתוח משנתו של כל הוגה דעות, הערך הקובע ב"רעיון" הוא כוח ההתמודדות הממשי שלו עם בעיות המציאות, עם ה"אמיתות" החברתיות והמדעיות הנחשפות ועם קצב ההתקדמות. היינו: עם עקרונות שליחותו של האדם בהיסטוריה.

מבחינה זו אין חשיבות רעיונית-אקטואלית לעובדה, שגם ההיסטוריה הרעיונית של האיסלאם איננה נקייה משגיאות ומסתירות פנימיות, בין שהן נובעות מהתפתחויות מדעיות וחברתיות מאחרות

שונות — ולעתים סותרות — בחיי מוחמד עצמו כונסו כנתינתו ונתקדשו כאילו באו מפּי הגבורה. חכמת העריכה השיטתית וחסרת הסתירות של „אידיאולוגיות“ היא חכמה מאוחרת בהרבה. גם דברים שנוספו אחריו או יוחסו אליו לא נבחנו אף הם לפי קו דוקטרינרי נוקשה ומחמיר. אף שמוחמד עצמו הכיר בריבוי המשמעויות שאפשר לייחס למלים כתובות ובאפשרות של הבנות שונות ושל כוונות סתומות והניח אפשרות של חילוקי דעות (אמנם תוך הנחה ש„לעולם לא ינצחו אנשי השקר את אנשי האמת ולעולם לא תסכימו פה אחד לדבר טעות“) — שולטת גם באיסלאם, למשל, ההשקפה שהתורה נובעת מעצם קיום האלוהים ואין היא נבראת אלא מתגלית בשעה של חסד אלוהי על-ידי מי שאלוהים בוחר בו להיות שליח־נביאו.

„פולחן הספרים הקדושים“ אף הוא לא פסח גם על מישנתו של מוחמד, וגם לאיסלאם נתלוותה פרשנות עניפה ונפסקו בשמה כל מיני „הלכות“ לפי הגיונם של חכמים שונים לדורותיהם, בהתאם לצרכים ואינטרסים משתנים. גם באיסלאם נולדו זרמים, מהם התולים הרים בשערה ומהם פשטניים יותר; מהם שטיפחו מסתורין ומהם שחיפשו בסיס מדעי־הגיוני (ועד כדי קביעה שבמקום שיש מחלוקת בין „מסורת“ ל„שכל“, השכל מכריע); מהם שאימצו תפיסת־אלוהים גשמית ומהם שהרחיבו והעמיקו תפיסת־אלוהים מופשטת; מהם נוקשים ודוגמאטיים בתכלית ומהם שקראו־דרור לספקנות כלדרך להכרת אלוהים. ואכן, מבחינות אלה אפשר לפסוק גם על האיסלאם „הפוך בו והפוך בו, דכולי בו“.

על־אף ריבוי הפירושים והמסקנות, שלא פסחו גם על תורתו של מוחמד, נראית דרכו כדרך רעיונית־חברתית ברורה יותר ומתוסגלת יותר משל קודמיו לטבע האדם, לצרכיו ולמיגבלותיו ודרך סלולה יותר לפגוש את אתגרי ההתפתחות ללא חטא כפירה בעיקרים.

ואכן, מבחינה זו שפר חלקו של מוחמד, שבא במידה רבה אל המוכן ויכול היה ללמוד ולשפוט מקודמיו לאורו של נסיון חברתי־אנושי גדול, נרחב וממושך יותר מזה שעמד לקודמיו במסגרת הלאומית הצרה של הנסיון היהודי שלפני הנצרות. למוחמד בן עבדאללה, שנולד חמש מאות ושבעים שנה אחרי הולדת ישוע מנצרת, היו נתונים אובייקטיביים טובים בהרבה הן לתפיסה צרופה של המונותאיזם

והן לביקורת הערכים והעיקרים — ההלכה — שנתגבשו ביהדות ובנצרות. היתה לו אפשרות להכיר ולבחון את סיבוכיהן התיאולוגיים ולהסתייג מהם; לבחון השלכותיהן של "מצוות" שונות על חיי הפרט והחברה ולמנוע תוצאות דומות. להקל ולא לסבך.

על קרקע גידולו

להצלחתו הכבירה של האיסלאם סייעה, במידה רבה, ההתפתחות החברתית-כלכלית והרוחנית בחצי-האי ערב במאה השישית לספה"נ. זוהי התקופה שבה הגיעה ממלכת ביונטיון אל שיאי התפתחותה המדינית והרוחנית והישגיה בתחומי הספרות, המשפט, האדריכלות וביחוד הדת נראו כהגשמת החלום הגדול על קיסרות נוצרית עולמית, יורשת גדולתה של רומי. ביונטיון, שהשתרעה במזרח על פני ארם נהריים, סוריה, ארץ-ישראל, עבר-הירדן, מצרים וצפון אפריקה, היתה גם שוק טוב לסחר-השיירות שבאו מחצי-אי ערב וגם בית-ספר טוב למושגי-חיים ולהשקפות אחרות מאלה שרווחו במרחבי חצי-האי, המאוכלס בשבטים עובדי אלילים. אוכלוסיית חצי-האי שמנתה בשנת 1920 כ-3 מיליון נפש, מנתה אז, אולי, מיליון וחצי נפש.

מאמצי הקיסרות להתפשט מערבה ולדלו אמנם את אחיזתה במזרח ועוררו את הפרסים למלחמות כיבוש חוזרות ונישנות, שבחלקן הביאו להם הישגים גדולים. סכנה זו החזירה את קיסרי ביונטיון להשקפה כי בסיסה של הממלכה הוא בארצות המזרח, שרוב אוכלוסייתן כבר היתה נוצרית. השקפה זו הגבירה, במחצית השנייה של המאה הששית ובראשית המאה השביעית, את הלחץ הצבאי נגד הפרסים, שלא הזניחו את שאיפותיהם ההיסטוריות לפרוץ מערבה, לעבר הים התיכון ופעמיים אף הגיעו עד שערי |קונסטנטינופוליס. בימים שבין ה"היתגלות" שבאה על מוחמד, בשנת הארבעים לערך, לבין ה"הג'ירה" חודשה ונתבססה הקיסרות היוונית-מזרחית, עמדה במלחמות קשות עם הפרסים והביסה אותם, אך המלחמות האלה החלישו אותה, לבסוף, מאד, הרחיקו את נאמנות עממיה, עוררו תנועות של התבדלות ועירערו את מעמדה הכספי, עד שכוחותיה שוב

לא עמדו לה נגד הסתערויותם של הערבים מן הדרום, שהחלה כבר בסוף ימיו של מוחמד והגיעה אל שיאה שנים אחדות אחרי מותו.

גם בתוך חצי־האי הערבי חלו באותה תקופה תמורות רבות, ובימי של מוחמד שוב לא התאים הפיצול השבטי־אלילי המסורתי לצרכים ולאינטרסים של חברה, שארגונה וכלכלתה כבר חרגו מן המסגרות הסגורות של העדה השבטית. זה מכבר התפתחה והלכה כלכלה מסחרית, מבוססת על עודפי ייצור בכמה גידולים חקלאיים, צאן ובקר וגמלים, על ניצול עבדים ומסחר בעבדים ועל מסחר שיירות בין אזוריה העשירים של תימן לבין עירק, סוריה, מצרים וארץ־ישראל, שדרכה היו השיירות עוברות גם אל מעבר לים. נתפתחו עסקי־הון, נשך ושאר תופעות של כלכלת־חליפין, לרבות תחרות ומלחמות בין שבטיות. התפתחו ערים וחלה התעצמותו האורבאניסטית של "מרכז" ההופך מוקד של פעילות מדינית, צבאית ודתית במרחב גיאוגרפי גדול; במכה נוצר מרכז פולחני, עדיין אלילי, שפעילותו והשפעתו המלכדת מתרחבת והולכת.

בצפון — בקיסרות ביוזנטיון, יכלו הערביים לראות וללמוד את דרכיו של שלטון מרכזי רב־עוצמה, החולש על ממלכה אדירה. המשתרעת ממצרים ועד רמת־פרס ומן הים־השחור עד למדבריות ערב — והוא עודו לוחץ דרומה. הם יכלו לראות ערים גדולות ופורחות, דרכים כבושות ובטוחות, היכלי קודש מפוארים ושופעי הדר, בתי ספר שבהם רוכשים בני אדם דעת, צבא מאורגן ודת שתלטנית וכובשת, היוצרת "אחוזה" שכמותה אין הם יודעים בערב המפורקת לשבטים. לעומת כל אלה הם רואים בארצם מלחמת שבטים ומעשי שוד. ערים דלות־דמות. חוסר בטחון בדרכים. שטחים נכבשים על ידי זרים (חבש), מאין שלטון מ־כזי חזק המסוגל לגייס כוחות ולהשיב מלחמה שעה. מסחר השיירות ומסחר העבדים (שמשיגים אותם כאשר שבט קוטל את הגברים של השבט האויב ולוקח שבי את הנשים והילדים ומוכרם לעבדות), שהם מקורות הכלכלה העיקריים של ארץ דלת חקלאות ומירעה, מעשירים אמנם שכבה דקה יחסית, אך כנגד זה מתמלאות הערים אוכלוסיית עוני, החיה במצוקה קשה והיא מלאת־מרי. גם הפולחן האלילי, שמרכזו במקדש ה"כעבה" שבמכה, המכנס המוני חוגגים — העורכים פולחנים שונים לפי מסורת השבטים השונים — יותר משהוא משמש

גורם מלכד, המזין את תחושת האחוזה הלאומית, הריהו משמש מקור־הכנסה לאצילי מכה וסוחריה.

הבדלים אלה בין ה"בית" וה"חוץ", שאותם מתארים הסוחרים והמלווים שיירות ועליהם משוחחים עם הנכבדים ב"בבית" מעוררים עניין ומחלוקת שהרי תמיד ובכל מקום יש שואפי חידושים מזה ונטורי־קרתא מזה.

הטיית חלק ניכר ממסחר השיירות מן הנתיבים העוברים דרך מכה וחופי ים־סוף אל נתיבים העוברים לחופו של הים הפרסי, בעידוד סוחרים תקיפים בארם־נהריים ופרס, מעיקה, לדוגמא, על כלכלתה של מכה, ואין בכוח מנהיגיה לשנות את מהלך הדברים באין צבא ומימשל תקיף החולש על כל הארץ כולה.

מצב מביך. ובתוכו מתפשטות דעות יהודיות ונוצריות ומכניסות פירוד נוסף כקרב שיכבת המשכילים הדקה בארץ הגדולה והרחבה הזאת.

זוהי מציאות המזמינה מערך רעיוני חדש, מאחד ומלכד, שתכליתו ליצור במרחבי חצי־האי הערבי הגמוניה רוחנית ומדינית, לחסל את הבדלנות השבטית ולקבוע כללי התנהגות אחידים; משטר של ביטחון ומערכת של חובות וזכויות מוגנת על־ידי חוק ומשפט וכוח אכיפה — ובקיצור, שלטון מאורגן ומטיל משמעת.

כוכבו של מוחמד דרך, איפוא, בשמי ערב בתקופה שהבשילה לאותה מהפכה חברתית־רוחנית שחולל האיסלאם בחיי שבטי ערב בימי דור אחד בלבד. מוחמד מצא את הערבים במצב שבו הם עצמם כמו חיפשו אלוהים חדשים, ובאין בשורה אחרת, חיפשוה בקרב היהדות והנצרות. וכך מעיד אבן־הישאם, מבחירי הביאוגרפים של מוחמד, כמאתיים שנה אחרי מותו, על רוח התקופה, שאת פריה הרוחני קטף מוחמד:

„בימים ההם ורוח חדשה עברה בכל ארץ ערב. רבים מטובי הערבים יושבי הערים וגם מקרב הבדואים התחילו למאוס בעבודת האלילים ויבקשו אלוהים. ומשכבר הימים מצאה לה תורת היהודים מסילות אל לב בני שבטים ערבים שונים אשר בתימן, בחייבר וביתריב (היא אל־מדינה). ממלכה יהודית נוסדה בתימן עד שנפלה בידי החבשים. על גדות פרס וביזאנטיון התחזקה הנצרות והיא שלטה בארם ובעבר הירדן. באל־מדינה האצילה היהדות מרוחה על עובדי האלילים שבתוכה". „היהדות והנצרות הפיחו

בקרב הערבים רוח אחרת ותורב בקשת אלוהים בקרב יושבי הערים ובקרב היושבים על גבולות סוריה. ועבר הירדן הקרובים אל היהודים והנוצרים וגם על תושבי מכה הסוחרים עם ערי סוריה" (על־פי „חיי מוחמד“, בתרגומו של ד"ר י. י. ריבלין).

עד מה רבה היתה הנכונות לתמורה אפשר להסיק מהיקף ההצלחה שנפלה בחלקו של מוחמד. שלא כקודמיו זכה מוחמד לראות במו־עיניו את נצחונה המסעיר של בשורתו. שלא כאברהם, אשר ההבטחה להפוך את זרעו ל"גוי עצום ורב" הסתכמה ב־70 נפש בחיי ניניו (יעקב וביתו) ולמיעוט אנושי קטן ומעונה. כל הדורות אחריו; שלא כמשה, שלא זכה להגשים בחייו את שאיפתו המרכזית — התנחלות בני ישראל בארץ המובטחת ויצירת המסגרת הלאומית־מדינית אשר בתוכה תתגשם התורה על ידי "עם נבחר", אשר "לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב"; ושלא כישוע הנוצרי אשר רק כמה מאות שנים אחרי מותו — ובמידה רבה הודות לצליבתו — הפכה בשורתו לאמונת המונים, זכה מוחמד עוד בימיו לא רק לגבש תורה חובקת עולים אלא גם פורצת מתחומי מושבו וכובשת לאיסלאם את כל חצי־האי ערב. תוך תריסר שנים אחד בלבד אחריו היה האיסלאם לדת השלטת על פני המזרח־התיכון כולו, מצרים, ארץ־ישראל, סוריה וארם־נהריים; תריסר שנים נוספות לאחר־מכן פשט על פרס וחופי קירנאיקה.

מובן הדבר, שנוסף לתנאים האובייקטיביים, אשר הקלו על התפשטות המונותאיזם בנוסחתו האיסלאמית בקידמת־אסיה וצפון־אפריקה ומאוחר יותר בהודו, ביזאנטיון ומעבר לים הכספי, היו למוחמד מירב הכישורים והתכונות האישיות ההופכים ילוד־אשה לאחד מגדולי מנהיגיה של האנושות: כושר למידה עצום, אם גם לא במסגרות לימוד פורמליות וללא דיסציפלינה שיטתית המושגת בדרך הלימוד הפורמלית, סקרנות אינטלקטואלית יוצרת, ראייה מעמיקה של צורכי הנפש והמיגבלות של האדם וחוש ביקורת אמיץ, שסייע לו להוציא מסקנות מהשלכות "כללי ההתנהגות" המחמירים שהטילו נביאי האמונות האחרות על מאמיניהן. מוחמד ניחן בתחושת צדק חברתי, שניזונה מן המציאות שבה היה חי ואותה ראה סביבו, מציאות שקיבלה משמעות רעיונית נוכח עבודת האלילים הפעלתנית במכה עירו, הכרוכה בקרבנות ותרומות ומפגינה פער חברתי; את מעמדו הרם של העשיר לפני האליל (והכוהן), ואת מעמדו השפל

הרעיון המרכזי

בסיס ומרכז למפעלו הרוחני של מוחמד הוא ההכרה באחדותו הסופית והמושלמת של האלוהים. הרגע המכריע בחייו הוא ללא ספק אותו רגע שבו בא לכלל מסקנה סופית זו (יהודית במהותה) ש"אלוה הוא אחד, הוא הנצח, לא הוליד ולא נולד". "אין אללה אלא אללה", ש"הוא בלבדו בורא עולם ומנהיגו, ולו בלבד כל הנגלות והנסתרות והוא הגוזר גורלות וקובע את תכלית הטוב לאדם ומדריכו לבחור בדרך הנכונה ומעניק גמול למקיימים את רצונו", ולפיכך חייב אדם "להיות שלם לאללה בתכלית השלמות וההתמסרות, לקבל דינו באהבה ובתקווה ולא לערער ולא להטיל ספק ברצונו ובדינו". וכך עד לקבלת העקרון של גזירה קדומה כעיקר דומינאנטי בהשקפת עולמו של המוסלמי: "כבר נגזר הכל מקודם ואל אללה יחזרו כל הדברים"; ולפיכך גם הדרך שיבור לו האדם נתונה מראש ואין בחירה בין אפשרויות רבות ועליו רק לקבל את ה"הדרכה" המפורטת בקוראן — וכל דרך אחרת היא דרך חטא המובילה אל העונש הכבד. "הכל מאללה" היא תשובת המוסלמי בכל מקרה.

לכאורה, יהדות צרופה (ההבדלים הם בכללי ההתנהגות — ה"מצוות" — הפולחניים והחברתיים ובמשקל הכבד שייחס מוחמד להשקפות אסכאטולוגיות). אף-על-פי-כן, אי-אפשר שלא לחוש בהבדל רב-משמעות. תפיסת האלוהים היהודית בנויה יותר על-פי הדגש של יחסי אדון — עבד. האדם הוא בעיקרו עבד האלוהים. התכלית היא לעבוד את ה'. הפולחן הוא עבודת אלוהים. הוראה ראשונה של השולחן הערוך — "התגבר כארי לעמוד בבוקר לעבודת הבורא". ההשלכות מיחסי אדון (מלך) — עבד הן דומיננטיות בהוראת החובות, ה"מצוות", לגבי המרות שמטיל אלוהים על האדם והעונשים שהוא גוזר על החוטאים. אמנם, אלוהים הוא גם אב ולא רק מלך, חנוך ורחום ולא רק קנא ונוקם, עושה חסד ולא רק פוקד

עון; אולם ראיית האלוהים כמלך, כשליט, כאדון (אדוני) אופיינית לתפיסת היהודי יותר מראיית אלוהים כאב רחום וחנון.

תפיסת האלוהים של מוחמד, לעומת זה, בנויה יותר על פי דגם האב — האב הדואג, הסולת, הרחמן והרחום והמיטיב להבין; המבקש להקל ולא להכביד ולייסר; הדין לכף זכות, והעונש — אמנם עונש מכאיב — בלית-ברירה כאשר אדם משרך דרכיו וכופר בזדון. היהדות היא תיאוצנטרית במהותה. האיסלאם, לפחות, דו־סטרי.

הבדל זה לא נעלם כנראה מתחושתו של מוחמד, אף שלא הסתיר כלל את הזהות הכולטת בין תפיסת האלוהים שלו ושל היהודי — שכנו. מוחמד פתר את הבעיה בכך שקשר את הזהות היהודית-מוסלמית הנראית-לעין בתפיסת האלוהים, על ידי דילוג על היהדות בת זמנו ואף זו של משה (שראה בה עיוותים והוריד לה תיקונים) — אל אמונתו של אברהם, האמונה הבסיסית והטהורה ב"אללה אחד ויחיד".

לויקתו הרוחנית ההדוקה של מוחמד לאמונת אברהם (ולזיקה הגנטית של הערבים לאברהם אבי ישמעאל, שמוחמד קיבלה כנתינתה בספר "בראשית" ואף העמיק את תוכנה בקבעו שייכות לאברהם ולישמעאל בבניין מקדש הכעבה עוד במכה האלילית) נודעת חשיבות בסיסית במימוש גדולתו של האיסלאם. אברהם ש"לא היה יהודי ולא נוצרי" (3, ס') הוא דמות־הבראשית של המונותאיזם; הוא שליחו, בן-בריתו ומבשרו הראשון של אללה; וכל הנביאים שבאו אחריו — משה, יונה, זכריה, ישוע ואחרים — אינם אלא מוסיפי נדבך, מתקני סטיות או אי הבנות, וכל אחד תפקידו ובשורתו לזמנו, וכל אחד מקומו וקדושתו במעלות האמונה של האנושות. עד שבא הוא, השליח האחרון, לדעתו הגדול מכולם, להבהיר לבני־האדם את כוונותיו האמיתיות והמוסמכות של האלוהים ולגאול את הדת מאותן המצוות, שלא הוטלו בעבר אלא כעונש על חטאים.

והבדל נוסף: מוחמד קיבל את גירסתו של ישוע על אוניברסליותה של האמונה באלוהים אחד (אך ללא "שותפים"), נצחי וכל יודע, ללא מחיצות של מוצא שבטי, לאומי וגיאוגרפי. האנושות נחלקת רק ל"מאמינים" ו"כופרים". (יהודים ונוצרים הם רק "טועים").

אף-על-פי-כן, לא הסתפק מוחמד רק ב"מקדש בשמיים". הוא קיבל את ההשקפה היהודית על ייחודו של "מקום קדוש", בית מקדש, שאליו מופנית התפילה, ושהוא גם מוקד-מלכד של ה"מאמינים" (עליה-לרגל), דבר שהחשיכו מאוד וקבע אותו כאחד מחמש המצוות החלות על כל מוסלמי. מוחמד קבע את מקדש הכעבה כמרכז הפולחני של האיסלאם. בכך אימץ את דעת תורת משה לגבי חשיבותו של מקדש כמרכז פולחני לעבודת אלוהים והמשיך את המסורת הפולחנית של הערבים. קיים וחיזק את מעמדה המדיני-כלכלי של מכה, העיר הראשית של ערב, ובכך קבע לערבים מקום בכורה במסגרת של אנושות מוסלמית.

„אין אללה מבלעדי אללה“, „אללה הוא אחד, אללה הוא הנצח, לא הוליד ולא נולד ואין דומה לו“ (112) — זו הבשורה אשר הביא מוחמד לעמי ערב. זוהי תמצית הקריאה אשר נצטווה מוחמד לקרוא בליל ההתגלות: „קרא בשם אלוהיך...“

כבן ארבעים היה מוחמד כאשר באה עליו ה"התגלות" והפכה אותו מ"הוזה" לבביא ומנהיג לוחם.

מה עבר עליו בארבעים השנים האלה שבין „ילדות יתומה“ לבין ה"התגלות" שהטביעה את חותמה העז על ההיסטוריה האנושית?

בין "ילדות" ל"התגלות"

מוחמד נולד בשנת 570 לספירת הנוצרים לאביו עבדאללה, בן הזקונים לעשרת בניו ושש בנותיו של עבד אל-מטלב בן האשם משבט קורייש (ה"סוחרים"). האשם היה בנו של עבד-מנאף ונכד לזייד בן-כלאב, המכונה קוצי, שנשא לאשה את בתו של נשיא העיר מכה, המהוללה בערי ערב. בידי נשיא העיר היו מופקדים, בין השאר, מפתחות מקדש ה"כעבה", שבה האבן השחורה שנפלה מן השמיים בימי קדם ובני ערב קידשוה ובנו עליה את מקדש הכעבה, כמרכז לעבודת אליליהם, ועלו אליו לרגל מכל קצווי ערב. לימים כבש קוצי את השלטון במכה לעצמו ואת השליטה על מקדש הכעבה בכלל זה. משפחתו — לרבות קרוביו שנתקבצו ובאו למכה ויוצאי חלציו המרובים — הפכה למשפחה השוררת בעיר. אף שהשאייר קוצי כמה מן המשרות בידי קודמיו, נטל לעצמו את כל התפקידים הנכבדים — שמירת מפתחות המקדש, האחריות לבאר שממנה שאבו העולים-לרגל מִי-שתייה, ראשות מועצת העיר, כלכלת העולים-לחג במזון והפיקוד על הצבא. בימיו גדלה מכה בתנופה רבה, הוסיפה רבעים, ומסחרה פרץ.

עם מות קוצי חילקו ארבעת בניו את ירושתו, למעשה, אף כי להלכה חלקו כבוד-יורש לאחיהם הבכור עבד אל-דאר. אולם בני ארבעת האחים האלה לא השכילו לשמור על אחדותם אפילו להלכה. הם נחלקו ביניהם, ולאחר מריבות קשות עברו משמרת המקדש, ראשות מועצת העיר ופיקוד הצבא לבני הבכור אל-דאר, ואילו לבני עבד-מנאף, השני לבני קוצי, נמסרה הזכות לכלכל את העולים-לרגל למקדש. בני עבד-מנאף, אף שקיבלו את הדין ועשו ככל יכולתם להפיק תועלת מן המשרה שנפלה בחלקם, לא חדלו מלקנא בגדלותם וכבודם של "מחזיקי המפתחות". קינאה זו הורגשה בוודאי גם באווירת הבית שבו גדל והתחנך מוחמד, ואפשר שמילאה תפקיד, בין השאר, ביצירתה של הדת האחרת.

האשם היה השני — והמוצלח — בבני עבד-מנאף. לידיו עברה הספקת המזון לעולים-לרגל ועושרו הלך ורב. אולם הוא לא האריך ימים ונפטר בהיותו בן עשרים-יחמש בלבד, בעיר עזה שבארץ

ישראל, שאליה הוביל שיירת מסחר. באחת מן השיירות שהוביל בדרכו לעזה עשה האשם ביתריב, היא אל-מדינה, ושם נשא לאשה את סלמה בת-עמר, שילדה לו את בנו, המכונה עבד אל-מטלב. בהיוולדו כבר היה עבד אל-מטלב יתום מאביו, ודבר לידתו אף לא נודע למשפחת דודו במכה שנים אחדות. הנער גדל בבית אמו ביתריב והיה רועה-צאן עם הנערים.

כעבור שנים אחדות נודע דבר קיומו של הנער לדודו אל-מטלב, אחי האשם ויורש משרתו בקודש, והוא שכנע את האם להביאו אליו למכה, כדי להקים שם לאחיו בעירו. הנער — אמו קראתהו שיבת אל-חמד ובני מכה כינוהו עבד אל-מטלב — גדל בבית דודו לכבוד ולעושר, ולימים אף הוחזרה לו — בלחץ קרוביו מאל-מדינה — ירושת אביו האשם שהיתה בידו הרביעי לבני עבד מנאף, נואפל. לאחר מות דודיו במסעי מסחר מחוץ לערב, ירש עבד אל-מטלב גם את משרתו של דודו-מיטיבו כספק המזונות לעולי הרגל.

כאמור, היה עבדאללה אבי מוחמד בן-זקוניו של עבד אל-מטלב, והוא נשא לאשה, בברכת אביו, את אמנה בת והב, ממשפחת בני קורייש, והיא ילדה לו את בנו מוחמד. עבדאללה מת באל-מדינה, בשבבו ממסע מסחרי לסוריה, עוד בילדותו הרכה של מוחמד. אמו לקחה אותו ליתריב — היא אל-מדינה. בהיותו בן שש מתה עליו גם אמו אמנה. היתום נאסף אל בית סבו, עבד אל-מטלב. הסב, שגידל את מוחמד בחיבה רבה, הלך לעולמו בהיות נכדו כבן שמונה שנים, ועל פי צוואתו עבר הילד אל בית הדוד אבו-טאלב, אחי אביו מאם, שהיה כאב למוחמד ו„זרוע עוז ומחסה ומגן ומושיע נגד מתנגדיו בני עמר“.

ליתמותו של מוחמד, שהיה נכדו של יתום, נודעה השפעה רבה על התפתחותו הנפשית והרוחנית.

את ימי ינקותו עשה מוחמד בחיקה של מינקת בדואית, סגולה לכריאות טובה, ועם נערי הבדואים היה מבלה במירעה. ינקות זו נמשכת, כמנהג, שנים אחדות. אחרי מות האם באו שנים מעטות בבית הסב המכובד, שכללו משחקי ילדות בחוצות העיר ובשווקים, יציאה למירעה עם רועי עדריה של המשפחה ומילוי שירותים ושליחויות שונות — כדרך ילדים מאז ומעולם. ככל אלה שולבו ביקורים בלוויית הסב במקדש, בחגיגות הזבח ובאוהלי החוגגים, שבהם מחלקים עבדי הסב את המזון לחוגגים, וכמו-כן במסיבות שהיה הסב המכובד עורך

לנכבדים בתצור. במסיבות אלו השמיעו המשוררים והמספרים דברי משל ואגדה, שירי גבורה ואמונה, וסיפורים מימי קדם. ימים דומים ומעשים דומים עברו על מוחמד גם בשנים שעשה בביתו של דודו הסוחר העשיר, למן שנתו השמינית. בשנים אלו כבר הבחין מוחמד בייחודם של יהודים ונוצרים.

הדעת נותנת שמוחמד היה יוצא ובא גם בבית דודיו הרבים האחרים ובני משפחות אחי סבו המהולל, לרבות אלה מהם שהיו ברבות הימים לראשי מתנגדיו ובראשם זה המכונה אבו־להב. מן הסתם היו גם הם מחבבים ומפנקים את ה"יתום", כדרך שנוהגים ביתום מאז ומעולם. אפשר גם שחיבה זו עמדה לו למגן בשנים המרות, שבאו עליו בימי שליחותו הנבואית, כאשר נבואתו חתרה גם נגד האינטרסים הממשיים של משפחתו הענפה — לרבות עשרת דודיו ושש דודותיו — המשפחה שהיתה קשורה קשר של פרנסה וכבוד אל עבודת האלילים במקדש ה"כעבה", וקוממה לפיכך אחדים מהם עד להיותם מהקשים במתנגדיו ואויביו.

אולם את עיקר התודה חייב האיסלאם לדוד אבו־טאלב, שבצלו חסה מוחמד ועל הגנתו סמך במסגרת חוקי הברזל של הכבוד והנקם. המשפחה הענפה סבלה ממנו אך לא פגעה בו שנים ארוכות, שהיו גורליות לבשורתו. וכאשר הגיעו מים עד נפש והמשפחה החליטה לבסוף לחסלו, ומוחמד נמלט בעורמה לאל־מדינה (ה"הגירה" — הגירה, בריחה). שם הוא נעשה חזק דִי־הצורך להשיב מלחמה שערה בראש לוחמים, בני דתו החדשה.

נפשו של ילד שנגזרה עליו יתמות משני הוריו בשחר ימיו, והחי — עם כל הטובה והדאגה המוענקת לו — בחסד קרובים, ודאי שהיא נפש ערה יותר, תוהה יותר ושלווה פחות מנפשו של מי שאביו ואמו סוככים עליו ומרעיפים עליו אהבה ומוסר. למה מת האב ולמה מתה האם? מה חטא חטאו? היכן הם אחרי המוות? ומה הוא גורלו של יתום שאין לו סב ואין לו דוד? רבים הם הקוברים את בנותיהם חיות, שלא יצטרכו לשאת בכלכלתן. ילדי עניים משוטטים בשווקים ואוספים שיירי מזון להשקיט את רעבונם. איזו ישועה צומחת להם לבני אדם מן האלילים ומן הזבחים? ילדי היהודים והנוצרים אומרים כי יש אל אחד בשמיים והוא מגן על העניים ומושיע למתפללים אליו באמונה. מיהו אלוהים זה שבשמיים הרחוקים, הגבוהים מכל ההרים והעננים שמסביב?

שאלות גדולות מסעירות, מפעימות, מקננות בדעת הילד מוחמד. הסב והדוד אברטאלב וכל הדודים והדודות האחרים, המשוררים במסיבות האח והסוחרים הבאים ממרחקים משיבים תשובות רבות ושונות. יש התולים יהבם באילים למיניהם, ויש המייסרים מי שמעז פניו כנגד קדושת אבן הכעבה ויש המשבחים את האלוהים שבשמיים, אם כדרך הנוצרים ואם כדרך היהודים; ויש המספרים סיפורי אימים על שטן המפתה בני אדם לדרך חטא, ועל שדים — ג'ינים — המשוטטים בתבל ומלואה להכשיל ולהפחיד. ויש המפארים ומקלסים מלאכי־שמיים, שכנפיהם צחורות ופניהם זוהרות והם עושים בשליחותו של האלוהים ונושאים מזוה ותשועה לבני אדם, ויש להם שמות.

ומהו הדבר שמספרים נערי היהודים על גן־העדן השמור למאמינים באל בורא שמיים וארץ, ומהו הגיהנום שבו ניצלים רשעים וכופרים באש־תופת?

ואביו שלו ואמו שלו היכן הם? טוב לחשוב ששרויים הם בגן־העדן השמור לצדיקים.

וכי מה חטא חטאו?

שאלות מפעימות ומסקרנות אדם רגיש ותוהה, בגילי ילדות ובגרות, המשאירות מישקע עז ובלתי נמחה בנפשו הסוערת.

הדוד, אברטאלב, אין דעתו נוחה מן השאלות האלה אלא שאין הוא מכהה במוחמד, על־אף שהוא מכהה בבני־שלו כשהם מעתירים עליו שאלות כגון אלה.

לכל אומה — היה אברטאלב עורך את תשובותיו למוחמד בשובה ונחת — אלוהי אבותיה שלה. ליהודים אלוהי אבותיהם, לנוצרים אלוהי אבותיהם, לפרסים אלוהי אבותיהם ולערבים אלוהי אבותיהם; ומה שטוב היה לאבות, טוב לבנים. והוא אברטאלב מפליג בהודה ובהדרה של עבודת הקודש לאלילי האבות המהוללים, אללאת ועוזה, ובנפלאותיה של אבן הכעבה הקדושה ובהתלהבות ההמונים הסובבים אותה בחרדת קודש.

ומנין אותה חרדת קודש?

האלילים ואבן הכעבה הקדושה מיטיבים לערבים ולבני מכה ולמשפחות קורייש המהוללות ומגינים עליהם, וכל השאלות האלה אין בהן מועיל.

דברים של טעם. אף־על־פי־כן שונה היא דעתו של ורקה, בן

נאופל בן־דוד סבו, מנכבדי מכה ומבאיי־ביתו של הדוד, מלומד גדול ומרבה לקרוא בספרים. הוא נוצרי ומבקר בכנסיותיהם ואיננו בא אל מקדש הכעבה. בבית הדוד רוטנים על ורקה זה שהוא מלגלג על האלילים ועל האבן הקדושה, טוען שאינה רואה ואינה שומעת ושאיננה מרעה ואיננה מיטיבה, ושם לקלס את המקיפים אותה כפתאים. ורקה אף הוא ערבי הינהו. על זייד בן־עמר, מחברי ורקה, משיחים שאיננו מאמין לא באלילים ולא בכעבה ואיננו נוצרי ואיננו יהודי אלא מאמין בדת אברהם, שהיא ראשונה וקדומה לכל־הדתות. וגם הוא ערבי.

עולם מלא תמיהות ופלאים ונעלמים, והאנשים חלוקים בדעותיהם אלה מאמינים בכה ואלה בכה; והספרים האלה, שמלומדים קוראים בהם ואומרים שאצורה בהם כל החכמה מימות עולם והם מדריכים בני־אדם ללכת בדרך הנכונה — מה נפלאים הם הספרים האלה. ומה נפלאה חכמת היודעים קרוא וכתוב. לבו של מוחמד הנער מתמלאת כבוד לספר. ההערצה ל„ספר“ תהיה יסוד באמונת האיסלאם.

אלא שהדוד אבו־טאלב דעתו שונה והוא אומר שלא כל אדם חייב דעת קרוא וכתוב. טוב לו לאדם שיהא מיטיב לשמוע ולזכור — כדרך המשוררים — ומקבל ואיננו מחטט, שלא תהא דעתו נטרפת מכל מיני דברים הכתובים בספרים.

עולם מלא תמיהות, והנפש העירנית מבקשת לדעת ולהבין והיא נכספת לראות אותות ומופתים.

בלי הקשר שהידק מוחמד כילד וכנער עם בני גילו בשכונות היהודים, הלומדים מילדות את תולדות אבותיהם ואת תורתם — ואיך נברא העולם ואיך נבראו האדם החי והצומח ואיך ציווה אלוהים לאדם להתנהג ואיך נתגלה אלוהים לאברהם חביבו ואיך נטל יצחק בן אברהם את הבכורה מאחיו ישמעאל בן הגר שגם היא היתה אשת אברהם, שהוא אבי אבותיהם של שבטי ערב. גם סיפור גלותם של יעקב בן יצחק ובניו למצרים וגאולתם מעבדות מצרים בהנהגתו של הנביא משה בן עמרם, שהיה גם הוא שליחו של אלוהים, שנתן לו את התורה, שהיא תורת החיים והטיל עליהם גם מצוות קשות לכפר על עוונותיהם וגם את סיפורי גדולתם, גבורתם וחוכמתם של המלכים דוד ושלמה — שנעשו גם הם לגיבורי בשורתו של מוחמד.

בלי הקשרים ההדוקים והממושכים עם יהודי מכה, אם במגרשים שבהם משחקים ילדים ואם כמאזין וכלומד את תורתם ואת מנהגיהם, עוד במכה ובלי הקשרים ההדוקים שנקשרו בינו לבין יהודי אל-מדינה (היא יתריב שהיתה מאוכלסת בקהילה מאורגנת של יהודים רבים) לא ניתן להבין איך למד ואימץ מוחמד את אמונתם של היהודים ואיך קשר את ההיסטוריה שלהם, כפי שנמסרה ב"ספר" הקדוש ליהודים, אל ההיסטוריה המוסלמית, בקשר ערכי ותורשתי גם יחד. אין ספק הגיוני ששכונות היהודים היו בית הספר שבו למד מוחמד את תורת האלוהים ועל יחסי אלוהים ובני אדם. גם, כמובן, על השוני שבין אמונת היהודים ואמונת הנוצרים — שגם להם היו שכונות במכה ומדינה — ואף לאמץ את מה שנראה בעיניו חיובי בשתיקה — כשלבים בדרך אל האמונה האמיתית.

כשמגיעה שוב שעתו של הדוד לצאת בראש השיירה לסחור עם סוריה, מפציר בו מוחמד לקחתו עמו אל המקומות הרחוקים שבהם צומחים היערות, והמים זורמים בנהרות ומקדשים בנויים לתפארה — עד שהדוד נענה לו לבסוף ונוטלו עמו. עיניו של מוחמד הצעיר לא שבעו מראות ואוזניו לא שבעו משמוע. הרים נישאים ועוטי יער, שדות רחבים וגנים וכרמים שופעי פרי. מים זורמים בנהרות אדירים. ספינות־מפרש מפליגות ברוח במרחבי הים הכחול שאין לו סוף. והחיים בשיירה, ששרשרת מאות גמליה מתנהלת לאיטה בשבילי המדבר הגדול, חונה בנאות־המים ובחניות השונות בערים הרחוקות; והפגישות עם בני אדם אחרים המדברים בלשונות זרות, וההיתקלויות עם שודדים בדרך, שפעמים מבריחים אותם השומרים הנועזים במהלומות אדירות ופעמים משלמים להם מס־עובר; וההתכנסויות מסביב לאש־המדורה בלילות המנוחה הארוכים; והסיפורים שמספרים יודעי־ספר והשירים שחוררים יודעי שיר והמנגינות שמנגנים יודעי־נגן. בלי כל אלה היו הימים והלילות ריקים מתוכן ואכזריים.

בימים ארוכים אלה בשיירה, כשהנער צמוד אליו, נוכח אבו־טאלב לדעת ששוב אין בן אחיו רק נער שומע וצייתן. יש לו כבר דעות והשקפות משלו, כשם שתמיד היתה לו סקרנות משלו, ואין דעתו נחה מתשובה אחת בלבד והוא לא רק לומד וקולט אלא גם מביע עמדה משלו ופעמים הוא אף מתמיה, ואפילו משכנע.

וכך נשאר למזכרת מאותו סיור הסיפור על הנזיר הנוצרי בחירא מבצרה, שמבעד למעטה האגדות שנכרכו סביבו, אפשר לשמוע את השיחה שנתקיימה בינו לבין מוחמד הנער, בסעודה שערך הנזיר, כמנהגו, לאנשי שיירת אבו־טאלב. הנזיר היה משיח עם הנער ושאלו שאלות שונות. אבל כאשר מבקש הנזיר לתהות עוד יותר על קנקנו והוא משביעו כדרך הערבים בשם אלילי מכה — מתקומם הנער ומתריע כנגד הנזיר: „אל תשאלני בשם אללאת ועוזה. חי אלוהים, כי שונא אני אותך בשל כך“. רק כאשר חוזר הנזיר ומשביע את מוחמד ב„שם אלוהים“, נענה הנער ומשיב לשאלותיו.

עמדתו של מוחמד מטביעה רושם עמוק בלב הנזיר, והוא מעודדו ומנבא לו גדולות ונצורות; ודברי הנזיר הנכבד מרשימים גם את הדוד הנאמן.

מכאן ואילך אין לבו של מוחמד גוטה אחרי עבודת האלילים, אף שעדיין אין הוא מתקומם. הוא חוזר מן הסיור מבוגר ברוחו משהיה, להוט יותר ללמוד ופתוח יותר לקלוט. לפי שאין דיעה ודעת נוצרים אלא בדרך של לימוד והגות — ובימים ההם בדרך של לימוד משמיעה, ראיה וספיגה בזכרון; ממה שמבקש תלמיד לשמוע ולשאול וממה שמספרים ומסבירים לו אחרים; וכל אחד לומד לפי כושרו, סקרנותו ושקדנותו, תבונתו וכוח זכרונו — הרי הדעת נותנת, שכל מה ששנה והוסיף וחדש מוחמד כמונותאיזם היהודי-נוצרי, הוא למד והוסיף וחדש על בסיס המידע הרעיוני וההיסטורי שרכש בתלמודו, ומהביקורת של אותן דעות ומצוות שלא התאימו לדעתו, להגיונו הרעיוני ולצרכי הזמן, המקום והאנשים ש אליהם הביא את בשורתו.

רבות מאד למד מוחמד, ללא ספק, בשנים אלה שבין ילדות ובחרות, וחלק גדול מידיעותיו המרובות בהיסטוריה הכתובה — והאגדתית — של היהודים והנוצרים ובעיקרי אמונותיהם ומנהגיהם הוא פרי התעניינותו וסקרנותו העזה בארבע־חמש השנים האלה. יהודים ונוצרים מתגוררים במכה ובערים אחרות והם מגדולי הסוחרים, משלחי־יד רווח גם בין בני שבט, ומבחירי עובדי האדמה במקומות שעבודת אדמה אפשרית בהם, ומן המעולים שבאומנים העושים במלאכות שונות. יש שבטים יהודיים שהקימו ממלכות גם בארץ ערב. באל־מדינה, שיהודים היו בין מייסדיה ורוב תושביה, עד שהכניעום מהגרים שבאו מתימן, יש להם קהילה גדולה ופורחת גם עתה ורבים מן הערבים מקבלים את דתם, אף שרבים עוד יותר, גם כשאין הם דוחים את האמונה באל אחד, נרתעים מן המצוות שדת היהודים מטילה על מאמיניה. אילולא היו מצוות אלה קשות כל־כך ודאי שרבים עוד יותר היו מתייהדים. מוחמד, שתפס ענין זה בחוש מנהיגותי עמוק — ולאחר זמן ראה בבשורתו תיקון לתורת משה וחזרה אל אמונת אברהם הטהורה — אף קבע הלכה ששליחותו באה להקל ולא להכביד, והוא משחרר את מאמיניו מדיני הכשרות המחמירים של היהודים, לפי שהכשרות הזאת אינה אלא עונש שהטיל אלוהים על היהודים בשל חטאייהם. „במה שנגלה אלי — הוא קובע — אין אני מוצא איזה איסור שהוא על אכילה, מחוץ לבשר נבלה, דם שפוך, חזיר מתועב, או בשר שנזבח לאלילים“. ואף כאן הוא מוסיף ומקל: „אבל האוכלים מתוך אונס, אלוהים סולח ורחמן“. (6, קמ"ז).

נערי היהודים מספרים סיפורים מופלאים ומטילי מורא ופחד. גם לילדי הנוצרים סיפורים משלהם. נערי היהודים מספרים על משיח העתיד לבוא ולגאול אותם מן הגלות ולהחזירם אל ארצם. מה רע בארץ הזאת? הנערים הנוצרים אומרים כי המשיח כבר בא. מה ההבדל? מוחמד איננו מבין את חילוקי הדעות. אבל הסיפורים על יום הדין — ענין אחר הוא, ונורא־הוד. גם נערי היהודים וגם נערי הנוצרים מספרים על יום הדין באימה ופחד, והם מרבים להתפלל, בכנסיות ובבתי הכנסת, כי ינהג בהם אלוהים ברחמים ובחסד וימנע מהם עונש ודאבה. יום־הדין הוא יום נקם ושילם של האלוהים על חטאי בני האדם. אמת הדבר שלא יתכן שכל העול והרשע, הניצול והמצוקה, גזל

היתומים והאלמנות יימשכו כך ללא קץ והחוטאים לא יבואו על עונשם הכבד ורק יהיו נשכרים ורואים טובה בחייהם.

מלאה הארץ חטא ואין ספק כי יום הדין קרוב הוא. החוטאים יבואו על עונשם, וגם הבוטחים בהונם כי יעמוד להם. רק צדיקים יימלטו מן העונש הכבד. מוחמד בטוח כי אכן כך יהיה. שום אדם לא צמח לגדולה אם לא הסעירו העוול והרשע שמעולל אדם לאחר ולזולתו. אין לך נביא ומוכיח, בבני ישראל ובעמים, בימים ההם ובימינו, שלא הונע בכוח המרי נגד עוולות החברה. אף מוחמד כך.

מאוחר יותר, כאשר מוחמד בשל לשליחות, הוא מתאר בצבעים עזים את יום־הדין הצפוי, הבלתי־נמנע בעולם שיש בו חטא ופשע, ואשר רק האמונה בבואו יכולה להקנות לאדם בעל חוש צדק עמוק את ההכרה כי יש תקווה לצדיק, וכי קיים משפט בעולמו של אלוהים. ואלה דבריו:

„כאשר השמיים יתפוררו, וכאשר הכוכבים יתפזרו, וכאשר הימים יתפרצו, וכאשר הקברים ייפתחו — תדע כל נפש מה הקדימה (לעשות טוב) ומה איחרה לעשות.“ (82, א'—ה').

והמסקנה ברורה: „לישרים נכון גן־העדן אך לרשעים מזומן הגיהנום.“ (82, י"א).

אבל לא רק נערים יהודים ונוצרים וחכמים יהודים ונוצרים מתגוררים במכה ולא רק דעותיהם וסיפוריהם נשמעים (ובני אדם סקרנים הם), אלא שגם בתוך בני קורייש עצמם מצויים תמהונים ונוצרים ונוטים אל היהודים. זייד בן־עמר הוא מן המופלאים שבהם. אין הוא מקבל עליו אורח־חיים ועול־מצוות של יהודים, ואין הוא עובד לאלילים. ברור לו שיש דת קדומה, טהורה וצרופה, הדת אשר גילה אלוהים לאברהם, אלא שאין הוא יודע אותה והוא מחפשה בכל מקום. את דעותיו אלה מפיק זייד בן־עמר בכל מקום ובקרב בני הנעורים (וגם מוחמד בכללם). יש לו מאזינים רבים, עד שפרנסי העיר חוששים כי הוא ידיח את בני הנעורים מאחרי אליליהם והם מגרשים אותו אל מחוץ לעיר, למקום שבני הנעורים אינם מתגוררים בו; אלא שהוא היה חוזר ובא אל העיר בסתר ומוסיף להטיף — ובני־הנעורים תמיד הם תאבים לשמוע.

דעותיו של זייד בן־עמר על אמונת אברהם הצרופה הפכה יסוד־מוסד בהשקפת עולמו של מוחמד. היא סייעה לו בקבלת

האמונה באל אחד ש"הוא הכל יכול ולו מלכות השמיים והארץ ואין אדון ולא עוזר זולתו" (2. ק"א), וש"עצם מציאותו מעידה שאין אל זולתו" (ט"ז).

אלא שכל אלה הם עדיין דברים לעתיד-לבוא, ועדיין מוחמד הוא נער מנערי מכה. חי הוא בתוך משפחת דודו ומקבל עליו עלו כדת-וכדין, אלא שנוסף לכל אלה הוא שומע ולומד וקולט. אין חולקים על כך שהוא ינק את תלמודו ואת אמונתו ואת תורתו מן היהדות ומן הנצרות, ולפיכך הדעת נותנת ששנות נעוריו הערים היו שנות לימוד והגות שעיצבו, במידה רבה, את רוחו. אך עדיין צפויות לו שנות לימוד רבות. ערבי נושא אשה כבר בגיל י"ז—י"ח. מוחמד נשא אשה בהיותו בן עשרים-וחמש. אולי חלו גם בו, בנפשו הערנית והתוססת של "מחפש אמונה", אותם תהליכים נפשיים נודעים אצל "בעלי שליחות" המסיחים את הדעת מנשים, מעסקי חולין של בית, ילדים ודאגות פרנסה מדכאות — עד שהם מנצחים וכובשים בסערה גם חיקן של נשים. משהו מן התמונה הזאת אופייני לתולדות חייו של מוחמד, שנשא אשה בהיותו בן עשרים-וחמש ושמר אמונים רק לה כל שנות ה"הכנה", כעשר או חמש-עשרה שנים, עד מותה, ורק אחר-כך, לאחר נצחוננו המזהיר, ידע נשים רבות מאד, שראו חסד במנעמיו.

אפשר שכאלה היו הסיבות לנישואיו המאוחרים, ואפשר שנסיונות מכוונות גרמו לכך, כפי שגם נרמזו בסיפורי תולדותיו על התחבולות שחיבלה מי שחשקה בו והיתה אחר-כך לאשתו.

מי שעתידה להיות אשתו, חדיג'ה* בת חוואלד, אף היא מצאצאי קוצי היא, בוגרת ממוחמד שנים הרבה ואלמנה משני בעלים, היתה סוחרת עשירה ונכבדה שמסחרה פרץ בארץ, ואנשיה היו מובילים שיירות אל קצה ארם, מוכרים תוצרת ערב וקונים מטוב סחורות ארם למכירה במכה. אחד מסודות הצלחתה היה שידעה לעודד ולרכוש לב פקידיה ואמונם בכך שהיתה מחלקת ביניהם חלק מרווחיה. מששוב מאסה בערירותה, וביקשה להינשא לאיש, הגיעה אליה השמועה גם על מוחמד. נראה שהרעיון שה"יתום" ישא לאשה את חדיג'ה העשירה הניח גם את דעתה של ה"משפחה", של ורקה בן דודה

* כתיב נכון: ח'דיג'ה, וכן ח'וואלד.

הנוצרי ואף של אבר־טאלב. אולם לפי שנישואי אשה עשירה ונכבדה זו, בת השלושים וחמש, עם נער צעיר כבן י"ח או כ' שנים, היה בהם אולי קצת טעם לפגם, לפחות בעיניה אביה חוואלד, חיבלו תחבולות למשוך את שנותיו של מוחמד עד שיהיה גבר בשל יותר לנישואים. בינתיים נתמנה מוחמד להיות עם פקידיה של חדיג'ה היוצאים בשיירות־המסחר לארצות הצפון, והיא שילמה את שכרו בעין יפה. כמה וכמה מעלות טובות היו לסידור זה. שלוש־ארבעה מסעות, והשנים עוברות. בינתיים רוכש מוחמד דעת ונסיון בעסקי המסחר והוא עתיד להיות לחדיג'ה לעזר במשא הכבד הרובץ על כתפיה. בינתיים עינה פקוחה עליו, ומודיעיה המסורים והנבונים אומרים לה אם אכן ישר ואציל־רוח ונבון־דבר הוא ככל שמספרים עליו. חמש או שש שנים שעשה מוחמד בליווי שיירותיה של חדיג'ה היו לה. ללא ספק, שנות לימוד ונסיון רב ערך. עכשיו כבר לא היה נער רך, צמח לעינו הפקוחה של הדוד, אלא גבר בעל דעות משלו ובוגר בעל סמכות והרשאה מטעמה של „בעלת הבית“, וכתמיד בעל נפש סקרנית, שקדנית ותאבת־דעת. כל מסע־שיירות כזה אל ערי הצפון הרחוקות אורך חודשים אחדים והוא כמסע צבאי לכל דבר. לבד מן הפקידים־הסוחרים ויודעי לשונות זרות (מן הסתם גם יהודים ונוצרים, אשר להם אנשי קשר בכל הערים האלה), נלווים אל השיירה מורי־דרך, כל אחד בתחום השררה של שבטו, ששבילי המדבר ונאות התמרים (שהם עיקר מזונם של עוברי הדרך) ועינות־המים נהירים להם; שומרים אנשי חיל, המגינים על השיירה מפני שודדים ומתנכלים; עבדים העומסים ואובסים את הגמלים ומקוששים את העצים להכין את המדורות למסיבות־האח שהן פולחנים לאנשי השיירות ובלעדיהן החיים ריקים וקשים.

מסיבות־האח בערבים הן חלק חי ורב־השראה של החיים במדבריות ערב. באה השעה, כתום מסע ארוך בחום הלוחט — והשיירה נחה. הגמלים העייפים והרעבים כורעים ולועסים בשקיקה משקי המספוא, או רועים בשדות שבהם העשב צומח. האנשים אוכלים את ערבייתם ונחים מעט באהליהם הקלים, עד שהירח עולה אל גובהי השמיים. א־אז באים הם אל מול אש המדורה המרצדת. המספרים מספרים את סיפורי הגבורה והעוז, את האגדות הנפלאות, את המשלים השופעים מוסר השכל ונסיון חי. עשיר, קורות עמים וגיבורים מימי קדם;

המשוררים חורזים את השירים האהובים השגורים על־פה וכן שירים שהם מחברים מניה־וביה. מהם אמני סיפור, הנלווים אל השיירות ימים רבים, וככל שהם חוזרים על סיפוריהם — סיפוריהם נאים יותר. ומהם חורזים ומספרים שבאים מן המאהלים בסכיבה, כמנהג בני ערב, ואולי גם נשכרים מעט.

מסיבות־האח האלה הן בית־ספר מעולה לפולקלור לאומי ודתי, ללימוד סיפורים מן ההיסטוריה ופרקי אמונה. היו אלה סיפורי עובדי אלילים וסיפורי יהודים ונוצרים, שהיו מספרים יהודים ונוצרים הנלווים לשיירות, או שכבר היו שגורים ונפוצים גם בין הערבים עצמם ומקובלים עליהם כחלק מן הפולקלור או ההיסטוריה של הערבים: סיפורים על נוח והמבול, על אברהם וישמעאל, על מהפכת סדום ועמורה, על פרעה ומעלליו, על משה ואהרן, על קורח ומרעיו, על גבורת דוד וחכמת שלמה, על מעשי יוחנן המטביל וישוע הנוצרי, על חטאי הדורות שעברו והעונשים שנענשו בהם ומוסר ההשכל שיש ללמוד מכל אלה, ועל גן־העדן והגיהנום. כל הסיפורים האלה, הנמלצים והמשוננים פעמים אין ספור, שחרונים חרזו להם חרוזים וטבעו להם בתי־שיר להקל על זכירתם, הלהיבו את הדמיון, נחרתו בזכרון וכל שסופרו יותר נעשו חביבים ומלהיבים יותר — ככל דבר אהוב שאדם חוזר אליו בשעת רצון. בסיפורים אלה, שלאחר מכן חזר מוחמד על רבים מהם ושילבם בבשורותיו — הסורות — עם מוסר השכל מוגותאיסטי עמוק, כמו נשמע עוד קצב סיפורי־האח עד עצם היום הזה.

במסעות האלה מתקיימות פגישות מזומנות ובלתי צפויות עם בני אדם רבים ושונים, סוחרים, אומנים, מלונאים, אנשי הרשות ועוברי דרך; נערך משא ומתן ומתקיימות שיחות־חולין ויש שהן גולשות אל הוויות העולם, המלחמות והאמונות. בני אדם טבעם שהם מבקשים גם להבין וגם להוכיח, להתהדר בדעת ובאמונה ולשכנע את זולתם, ואין לך שומע טוב ממי שלבו ער והוא תאב לדעת; ממי שנפשו עוד חוככת והוא מחפש את דרך האמת; שכבר אין הוא מאמין בדת אבותיו ועדיין אין לו אמונה אחרת. בעריה של ארץ ישראל, בחברון, בירושלים, ששרידי עברה עזירושם הם, בטבריה ובמקומות אחרים שעל אם הדרך המובילה לדמשק, או בעזה, בדרך המובילה למצרים, שבכולן ביקר, ללא ספק, בשנים שהיה עושה עם השיירות, מזדמנות לו פגישות רבות ומאלפות

עם יודעי דת ודין גוצרים, יהודים ויוונים מסוריה וממצרים. בערי בבל הוא נפגש עם פרסים, והוא קולט מושגים וידיעות בתחומי ההגות, ההיסטוריה ומנהגי בני אדם ואמונותיהם. על פגישות כאלה מספרים כמה מכותבי תולדותיו והם מפליגים ברושם העז שעשה מוחמד על בני שיחו.

מביקוריו של מוחמד בכחמש שנות היותו בין הסוחרים מובילי השיירות לערי המסחר בצפון, עירק סוריה וחופי הים התיכון מתומצת בדפי הקוראן הסיפור האגדי על טיסתו של מוחמד על הסוס בוראק ממכה אל המסגד האחרון בירושלים, שעוד היה אז כנסיה ביוזנטית — הוא הסיפור שקשר בקשר של קדושה בין מכה, עיר מקדש הכעבה לבין הר המוריה בירושלים שעליו נבנה המקדש לאלוהים, שאליו היו מתפללים גם מוסלמים בשנים הראשונות של האיסלאם.

נער המודיעין של חדיג'ה, מיסארה שמו, סיפר לה, בין השאר, על הצלחותיו אלה של מוחמד, נוסף על כושרו וחריצותו בעסקי המסחר, ודעתה היתה נוחה מכך.

כתום שנות מסעיו בשירות חדיג'ה, הגיעה שעתו להינשא על דעת גואלו אבו-טאלב ועל דעת חוואלד אבי חדיג'ה. הסכמתו הושגה, כפי הנראה, בעזרה לפי שלא חדל, כמסתבר, לראות טעם-לפגם בנישואים אלה של אשה בוגרת ועשירה לבחור צעיר ותמהוני, כשהיה כבר מוחמד אדם עשיר ברוח, ורב-דעת ונסיון ושוקל בדעתו להפיק את מלוא התועלת מנישואים חסרי-דאגה אלה, למען המטרות הנעלות, הכמוסות עדיין, שהציב לעצמו.

בעת ההיא כבר ידע הרבה על אמונת היהודים והנוצרים, על סיפורי המקרא והברית החדשה ואף דברים רבים מחכמת המישנה והתלמוד ואבות הכנסיה, עובדה המוכחת יפה מן המוכחות הרבות הפזורות באסופת בשורותיו — הקוראן — שלא להזכיר, כמובן, את כל שידע על דת אלילי אבותיו. זכרונו הטוב סייע לו לזכור דברים רבים כנתינם ואפילו טעויות רבות שטעה — אם מפני ששמע וקיבל דברים שטעו בהם המספרים ולא בדקם, ואם שנשתבשו על ידו בשוגג או במתכוון — הנה היה מטענו הרוחני לקראת ה"התגלות" גדוש ביותר. טעויות רבות שטעה הן, כמובן, עדות מאלפת לכך שלמד מן השמועה וסמך על הזכרון, מסיפורי המספרים, חורזי השיר ואנשי השיח ולא במסגרת של לימוד מאורגן מפי מורים שונים ומקורות מוסמכים. מטען המידע והדעת של מוחמד היה רב לפיתוח ה"אידיאה המרכזית" אך חסר דיסציפלינה הנקנית על ידי לימוד פורמלי.

יתר על כן: מסעות אלה שערך במקום חיותן של האמונות האחרות נתנו לו אפשרות טובה לשקול את השלכות עיקריהן ומצוותיהן על חיי בני אדם מחוץ למסגרות ה"מכושפות" של השכונה היהודית הזרה בעירו שלו. דברים רבים נראו לו מעיקים ומיותרים ודברים אחרים חסרי טעם והגיון. דיני מאכלות אסורים, אצל יהודים, או רעיון ה"שילוש" שמעמיקים ומתלבטים בו נוצרים, נראו לו מופרכים מעיקרם.

מה נפלאה היא, כנגד אלה, המחשבה ש"היות לבו של האדם שלם ומסור לאללה — היא הדת של אללה" (3, י"ז), או ש"העיקר (הוא) שיאמינו (בני האדם) וייראו, ויעשו את הישר" (5, פ"ד). ואין אללה מטיל על הנפש מה שאין בכוחה לשאת" (1, רפ"ה).

חשיבות מיוחדת נודעת לעובדה, שבמסעות ובפגישות אלה ניתנה למוחמד הזדמנות גדולה להעמיק ולהרחיב את אוצר לשונו ולקלוט את אמנות החריזה המליצית. לעושר לשונו הערבית נודעת השפעה אדירה על התפתחות הערבית כולה. הקוראן הפך ליצירת-פאר לשונית ורוחנית גם יחד ובסיס להתפתחות תרבותית עשירת תוכן וצורה. בין השירים שהיו שגורים בעם לפני תקופתו של מוחמד יש שירים שנשארו קלאסיים בתרבות הערבית כל הדורות.

לכושר ההבעה של מוחמד היה חלק נכבד בהצלחתו. שהרי משעה שנתפס אדם ל"רעיון המרכזי", לגוסחת-המפתח של השקפה עולמו נעשים אמנם הגותו, מאבקיו וטכסיסיו מודרכים ומכוונים לתכלית, אולם הכושר לשכנע ולהלהיב אינם רק פרי ה"הגיון" שבהשקפת העולם או פרי הצרכים החברתיים, אלא גם, ובמידה רבה, פרי הכושר להביע, להטיף, לנאום, להשתמש בסגולות הלשון, בכוח הקסם של המלה, בכוח ההשראה של קשר המלים, המונחים, נעימתם ומקצבם — שהם סוד השפעתו של השיר, של החרוז המושלם, של המליצה הכובשת והמגרה את הדמיון.

אמנות הסיפור והחריזה, שהפגינו המספרים העממיים וחוזי החזיונות, שמוחמד למד מהם בשקידה וניסה לחקותם בהצלחה רבה, כדרך אנשים שכושר ההבעה שלהם הוא, כמוכה, אחת מסגולותיהם הבולטות, היתה לו לעזר רב בחיבור פרקי הקוראן, על-פי תזיסים שהיה קובע תחילה ובונה עליהם את דבריו הנלהבים. אולם, בצד עושר הניבים ואמנות התחביר לא נעדר, כמובן, גם מקומם של ה"פסוקים" הבלתי מובנים, הנושאים בתוכם סתירות

פנימיות, תעיות־הגיון ותעלולי ניסוח, שהשומע הנפעם — והמאמין — רואה בהם חכמת־סתרים גדולה, שאין הוא מסוגל להבינה מחמת קוצר השגתו, וגם חוקרים רואים בהם כוונות סתומות, עד שהם משקיעים מאמצי אי־קץ לפענחם — למרות שכל מה שיש בהם אינו אלא תעות־לשון ומשחק־מליצות לשמו.

אלא שגם פסוקים סתומים אלה, וגם הטעויות שטעה מוחמד בציטוט מקורות ובמסירת דעות וידיעות על מאורעות שאירעו, אין בהם כדי לשנות את משקלה הרעיוני של בשורתו — אפילו אין מתייחסים בסלחנות לעובדה ש„טעויות“ אלה נעשו חלק מן התודעה ההיסטורית של המוסלמים. מבחינה מסויימת הם עשו את האיסלאם מקורי לפי דרכו, והזינו את המיסטיקה המוסלמית.

לא ברור אם ידע מוחמד קרוא וכתוב, והדעת הרי נותנת שאת הדברים שאמר והשאיר לדורות בכתובים — כתב מישהו. לא ברור, כמו כן, אם שמע שפה זרה, במעט או בהרבה, והדעת נותנת שנער וצעיר, המתגורר בשכנות לנערי עמים אחרים ומשוטט ארוכות ורבות בארצות זרות, תהיה לו לפחות ידיעת־מה בלשונות זרות — ובני ערב זריזים לקלוט לשונות זרות. מצד אחד מסופר כי הוא מודיע למלאך גבריאל — כשזה מוריד לו את ה„ספר“ בליל אל־קדר ומצווה עליו לקרוא — שאין הוא יודע לקרוא, ואילו מצד שני מאשימים אותו מתנגדיו שהוא „מעתיק“. „הלא אתה השליח“ — כך הוא מעיד על עצמו — „ולא היית משנן מקודם משום ספר ולא היית מעתיק ממנו בידך, ולכן אין יסוד לעלילות שמעלילים עליך“ (29, ק”ה). פעם אחרת הוא טוען נגד המעלילים עליו שלא אללה הוריד לו את ה„ספר“ אלא שפלוגי בשר ודם הדרוך ולימד אותו — „כיצד יתכן הדבר, והרי אותו פלוני (שנמצא מיוחה עמו) שפתו שפה זרה, ואילו הקוראן ניתן בשפה ערבית ברורה“. (16, ק”ה). אכן, דברים שלא הובררו, אך אין הם משנים מגדולתו.

מוחמד היה בן סביבתו האנושית, הכלכלית והאקולוגית, אשר בתוכו הבשילה הסתירה, שבין המציאות המשתנה ו„בנין העל“ הרעיוני הישן, ונתגבשה השקפת העולם המוסלמית, כשלב גבוה יותר — לדעתו — של המונותאיזם היהודי והנוצרי. הוא לא קיבל את המיסטיקה הנוצרית של „אדם־אל“ ולא את העלילה על רצח־אל והוא לא קיבל את ההשקפה היהודית שעול המצוות הכבד

הוא הגשר לאלוהים, וכי כל המחמיר הרי זה משובח. בעול המצוות הכבד שהוטל על היהודים הוא ראה רק עונש שנגזר עליהם על חטאים — לא חסד. לא נתקבל על דעתו כי יש לאלוהים כוונה לעשות את החיים קשים כל כך. „להקל באנו ולא להחמיר” — הוא קובע את עמדתו — „אלוהים אינו מטיל על הנפש מה שאין בכוחה לשאת” (1, רפ”ה). או, בנוסח אחר: „לא הטיל עליכם אלוהים שום צרות בדת”, או: „חפץ אלוהים להקל ולא להכביד עליכם”, או: „אין טעם להתנגד לדבר שאלוהים סובלו”.

זו היתה המסקנה שהסיק מן הנסיון המצטבר מאז דרך כוכבו של משה ואף מימי ישוע הנוצרי, מכוחה של תחושת־חיים חברתית, כלכלית ונפשית מעמיקה, שגם סגנון החיים בקרב שבטי ערב השפיע עליה.

אם תלה מוחמד תקוות בנישואיו עם חדיג’ה, ידע מה שניבא. לה חייב מוחמד — והאיסלאם — את מירב התודה על הישגיו. עירנותו הרוחנית של מוחמד הצעיר, לבטיו המוסריים וחייפושיו אחרי האמת, עוררו, ללא ספק, בלבה של האשה הפעלתנית והעשירה הרבה יותר מאשר התענינות עסקית גרידא והחניפו לה יותר מאשר עצם העובדה ששוב יש לה בעל, כפי שראוי שיהיה לאשה. מציאותו של איש־רוח בין כתליו של בית שבו שוררת ושלטת ההצלחה החומרית, הוא נכס של כבוד וגדולה שאשה עשירה ורבת־יחס יכולה להתברך בו. שוב לא יהיה זה בית ריק של אשה, נכבדה ככל שתהיה, בעולם בו שולטים גברים, בעולם שמושגיו מושגי גברות. בין כותלי ביתה של האשה העשירה אפשר יהיה לכנס מסיבות של נכבדים ואנשי רוח, הנערכים לפי כל כללי הטכס המעודנים של הכנסת האורחים המסורתית, ואפשר יהיה לשמוע ולהשמיע גם דברים העומדים ברומו של עולם, בנושאי אמונה ודת, הוויות העולם הגדול שאותו הכיר מוחמד והכירו רבים אחרים ממסעות המסחר, דברים על עסקי שלטון ושררה ורכילות ומחלוקת, שכל מקום וכל זמן מבורכים בהם. ניתן להניח שמוחמד ידע מראש שבמחיצתה של אשה מבוגרת ורבת נסיון, עשירה ושוררת בעסקיה המסועפים, לא תהיה תפארתו על הצלחה בעסקים. מציאות־חיים כזאת טבעה שהיא דוחה גבר לעיסוקים אחרים, שבהם הוא יכול להוכיח את כוחו, כבודו ועצמאותו. חלוקת תפקידים זו, שכמעט

אין מנוס ממנה, ולוא־רק מטעמים של שלום בית, ודאי שהיתה נוחה גם לחדיג'ה המנוסה והנבונה; ולא זו בלבד שהיא „סובלת“ את עיסוקיו הרוחניים־דתיים של בעלה הצעיר, אלא אף מעודדת אותו ומכבדת אותו בדרכו ורואה גדולה לעצמה שבעלה עוסק בדברים שברומו של עולם.

וכך מזומנות למוחמד שנים ארוכות ללא דאגת פרנסה, שנים של חיים ברווחה ובכבוד ושל זמן רב ללימוד ולעיון. נראה אף שכל שהירבה לעסוק בענייניו, להתבודד עם עצמו בהרים ובגיאיות והטריד פחות את אשת העסקים הפעילה, היטיב הדבר לשניהם. רק כשהיתה לפעמים בדידותו בהרים נמשכת יתר על המידה ומעוררת חששות, היתה האשה המסורה והחרדה שולחת שליחים לחפשו. נראה הדבר שגם לפי מראהו החיצוני היה מוחמד משכנע יותר בפעלתנותו הרוחנית מאשר בכושרו הגופני, וכך היה נראה, לפי עדות בני דורו:

„והי בנינוי באנשים ולא היה שערו מתולתל עד מאד ולא חלק. היה מתולתל במקצת. ולא היו פניו מסורבלי בשר ולא רזים. ויהי לבן מעורב־אודם. עיניו שחורות, גבותיו ארוכות. גולגלתו כבודה. עצם כתפו איתנה. על חזהו שיער מעט. ידי ורגליו מלאות, ובלכתו הוא כאילו טופף על פני המים. בהביטו אל הצד הוא פונה כולו.“ חיי מוחמד, בתרגום י. י. ריבלין.

ניתן איפוא לתאר את שנותיו של מוחמד, כבעלה של חדיג'ה העשירה והפעלתנית, כחיים חסרי דאגה, משופעים במותרות חומריים של בני מעמד נכבד ועתיר־יחס, המחייב גם הופעות ואירועים של ייצוג וראווה, אף קשרים בין־לאומיים (מסחר ענף בארצות חוץ), ומילוי חובות רשמיים ופולחניים, אם במערכות השלטון ואם במסגרות הדת. אפשר גם לראות את מוחמד ממלא את חובותיו כבעל מסור ואוהב וכאב דאגני ליוצאי חלציו, שלושת הבנים — שמתו על פניו בילדותם — וארבע הבנות, שלאחר מכן ברחו שתיים מהן אליו, לאל־מדינה. ואפשר לראותו עוסק גם בענייני ציבור, עזרה סוציאלית וצדקה. ואף מעורב במחלוקות שונות בענייני אמונה ודת. וכך מסופר, למשל, על מחלוקת גדולה שהיתה קשורה בבנינו־מחדש של מקדש הכעבה, שהיה כרוך גם בטלטולה ובהצבתה מחדש של האבן הקדושה. המחלוקת היתה עלולה לגרור

רצון הכל ליישב את הסכסוך בדרכי שלום. בהתערבותו הפעילה של מוחמד נאסר, למשל, איזה פולחן-ערווה במקדש, ששבט מן השבטים טען לזכות עליו. לכאורה בעל בעמיו, נשוא פנים, ששעתו פנויה לעסקי ציבור.

אבל אין זה אלא הצד האחד של חיי מוחמד. בצדם האחר עוד מכרסמים הספקות בנפשו הרגישה ורבות התהיות, ושאלות רבות לא מצאו את פתרונן וחדשות נוספו עליהן. הוא יכול לראות את העוני והמצוקה הגדלים והולכים ככל שהעיר הנבנית גדלה ומתרחבת, לא רק מנקודת הראות של העני והמנוצל אלא גם מנקודת ההתנהגות של העשיר והמנוצל; את האנוכיות הצינית של בעל התאוה-לממון היודע כי עושרו כרוך בעושק ובגול; את שמחת הנצחון של מי שהצליח להונות את בן-הפלוגתה שלו בעסקים, את עולת מפקיע-השערים ואת העושק שעושקים המלווים-בריבית. הוא יכול ללמוד הרבה וממקור ראשון על שחיתותם וטכסנותם של בעלי-שררה המחרחרים איש נגד יריבו וסיעה נגד רעותה, ואת שחיתותם ועורמתם של המשמשים בקודש, שמי כמוהם רואה ויודע כי כל האלילים האלה מעשי-די-אדם הם, שאין בכוחם לשנות דבר ולא להיטיב ולא לגרום רעה — אלא שטובים הם כדי לנצל את בערותם ותמימותם של בני אדם. מי שנגזרה עליו יתמות מילדות, איננו יכול לשאת בשלוות נפש גורלם המר של יתומים שאין להם גואל.

הוא מתלבט שנים ארוכות ואין מי שינער אותו מן הסתירה שבין המציאות המעמדית, שלה הוא משלם מס-של-התנהגות מנומסת ובתוכה הוא חי חיים של נוחות, לבין רגישותו המוסרית העזה והמעיקה עד תהומות הנפש, למראה העוני, היתמות, השכול והעבדות והעושר, הרווחה והתפנוקים השרויים בכפיפה-אחת.

ויש עוד דבר שאי-אפשר להסיח את הדעת מהשפעתו על נפש מוחמד. לא היו לו בנים זכרים. בין שהבנים שילדה לו חדיג'ה מתו על פניו בילדותם ובין שילדה לו רק בנות — כדרך כמה וכמה גברים בישי-מזל — לא זכה מוחמד באותה תחושת-גברות, עוצמה וחסד, שמעניקים לאב יוצאי חלציו הבנים, שרק הם ממשיכים את חוט היחוסין ורק להם מעניק האל את ברכתו. אב ללא יורש-זכר הוא כמי שאררו הגורל ואין הוא יכול להתהדר בגברותו. את מקומו של הבן-היורש לא יכול, כמובן, למלא הבן-המאומץ זייד, שהאשה

מעניקה לו כל טוב עקב כשלונה ללדת בן זכר. באיזו מידה הפעילו עובדות אלה כוח־דחף רוחני ובאיזו מידה היה מפעלו הרוחני משום פיצוי לערירותו בבנים, קשה כמוכן לקבוע, אולם אין ספק, על־פי כל המסקנות של תורת הנפש האנושית, כי עובדות אלה השפיעו גם על מוחמד.

מוחמד בורח אל הבדידות, אל ההרים שמסביב למכה, אל הגיאיות החבויים וסתרי ה"מערה" ויש שהוא מתבודד שבועות רבים, הוגה, עורך וחוזרו את הגיגיו, מייסר את עצמו ומחליט בנפשו כל מיני החלטות, עד ששוב הוא חוזר — או מוחזר — אל שלוות־הבית המזומנת לו תמיד. היו לו פנאי וסקרנות וצורך, באותן השנים הרבות שהיה בעל לחדיג'ה, לבחון, לחקור, לנפות ולקלוט את הדעות וההשקפות השונות שריחפו בחללה של מכה. הוא מחליף דעות ושואל שאלות ומעמיק במופלא ממנו, ויש להניח כי מצא מסייע גדול בבן־דוד אשתו ורקה המלומד, שקרא ושנה הרבה בתורה ובברית החדשה. מן הסתם היה פוגש גם בתמהונים כמותו, מחפשי אלוהים וכואבי חמס ושקר, שעל מקצתם יודעים רושמי קורותיו לספר; שמהם בישרו את גדולתו ומהם הצטרפו אל בשורתו וזכו לתהילת מאמינים־חברים.

התבודדותו בחיק הטבע קירבה אותו אל ההוד והפלא שבטבע, שרישומם כבר היה חזק בנפשו ממסעיו במדבר הגדול ובארצות הרחוקות. ואכן, בסורות הקוראניות מפוזרות תגובות ההתפעלות והפליאה של מוחמד משגב הטבע, מן השמיים שאין בהם בקיעים, מן הארץ השטוחה עד אין קץ, מן הצמחייה רבת הפאר שראה במסעותיו בארצות הצפון הרחוקות והמופלאות, מגשמי הברכה המרווים ומחיים את האדמה הכמהה, להצמיח לחם לאדם ולבהמה, מגני הפרי המבשילים פירותיהם, מן הנהרות הזורמים והים הסוער והסופה העוקרת דקלים.

בכה מה מתרחשים כל הדברים הנפלאים האלה? ואף כאן מוביל אותו הגיונו אל המסקנה המנצחת: בכוחו של אלוהים. (50, ו' ואילך.).

מוחמד לא העלים את אורחותיו ואת לבטיו מחדיג'ה והיה אף משתף אותה בהרהורים הנועזים, שרוב האנשים בסביבתו אינו מקבלם ורבים מהם המלגלים על שגיונותיו, מתיחסים אליו כאל מי שדעתו נתבלבלה, ומהם נוהגים כלפיו באיבה.

חדיג'ה היא בעלת־ברית נאמנה. לה הוא יכול לגלות את לבו ולספר לה על הכל. היא איננה בזה לו ואיננה מלגלגת עליו אלא נרגשת ומעודדת. הלהט הרוחני של בעל־אמונה כובש את לבה ומעורר את גאותה של האשה השקועה בעסקי חומר.

עמדת חדיג'ה כלפי מנהגיו ודעותיו של הבעל הצעיר היתה, ללא ספק, מאיץ רב־עוצמה ורבי־השראה, שהוביל את מוחמד מתייה לחזון, מספקנות לאמונה, מהיסוסים לבטחון ולאותה תחושת כוח־פנימי הגובלת עם ה„שגעון“ — „משוגע איש הרוח“ — העושה אדם שליחו של רעיון שאין מנוס ממנו. יחסה של חדיג'ה, שעליה נאמר בקודש „כי היתה לו משענת נאמנה באיסלאם וימצא אצלה מנוחה“ — כמו ההסכמה שמצא, ללא ספק, בקרב אנשים נוספים, שכבר נתפסו לדעות יהודיות ונוצריות וראוהו כהולך בכיוון הנכון — הבשיל, לבסוף, בתהליך ממושך רב לבטים, ולפיכך גם נחוש, את המסקנה האחרונה כי אכן „אין אלוהים מבלעדי אללה“. היה זה בבחינת אישור סופי למה שאמר עוד בילדותו לאותו נזיר, בחירה, בבצרה הרחוקה.

גם בנפשו של מוחמד, כמו בנפשם של מנהיגים ונביאים אחרים בתולדות האנושות, חל אותו תהליך רוחני של „התקדשות“ לתפקיד, על כל סממני ה„שגעון“ הנלווים אליו: חד־סטרייות עקיבה, בטחון פנימי עצום ואמונה ללא שיוך, חריגה מעבר לתחומי המקובל והתנהגות שמחוץ ל„נורמה“; ותהליך נפשי אדיר זה כמו נסתיים — ונפתח מחדש — באותו רגע מכריע בחייו של מוחמד — ובאיסלאם — בחזון ה„התגלות“ בליל אל־קדר המפואר, במרומי הר חירא שעל־יד מכה הקדושה.

נראה הדבר, שאותו מתח־יוצרים־ברוח, המבשיל בשורה, המפעים נפשו של אדם, שבימינו כבר יודעים להסבירו במונחים מתורת הנפש והחברה, נראה היה גם בעיני מוחמד — כבעיני נביאים ומנהיגים רבים אחרים בכל הזמנים — כהתגלות אלוהית, כפלא. ואכן, גם מוחמד ניצב בפני יצירת־רוחו כפפני פלא. פלא שהסעיר את העולם.

לאמיתו של דבר, כוחות רוח הם כוחות שנפש דגולה יונקת אותם מחוויות אנושיות, מן ההוויה החברתית ומלחציה החומריים והרוחניים, בנין־על של המציאות. גם מוחמד צמח מתוך הנסיבות

החברתיות-כלכליות-רוחניות של סביבתו וזמנו; ואלה הבשילו תנאים למהפכה, כיוון שסביבתו לא היתה מסוגלת לקבל את דפוסי הפתרון, שהחל לוחץ על רוח בני ערב מן הצפון (ומן הדרום — חבש) — הפתרון היהודי-נוצרי, שבעיניהם הוא אף נראה, כידוע, פתרון משולב אחד. הפתרון היהודי-נוצרי, על סיבוכיו ההגיוניים-מיסטיים ועול המצוות הכבד והבלתי מוסבר, שהציג כל אחד ממרכיביו, היה אנטי עממי ודוחה — ומוחמד חוזר ומעיד על יחס זה פעמים הרבה. האיסלאם הוא בבחינת הפתרון הנגדי, כשהוא מותאם ופשוט הרבה יותר, ועמוק לא-פחות.

היה זה פתרון שהפך, כבמטה קסם, שבטי-מדבר מפורדים ומסוכסכים למעצמה כלכלית, מדינית ורוחנית אדירה. אין נביא בא לעולם אלא-אם-כן מבשילה בו ההתנגדות לאי-צדק חברתי, לרשע, לניצול, לשעבוד, לשינאה, ומתגלה לו דרך לשינוי פני הדברים. בלעדיה — אין שאר-הרוח בא לכלל גילוי אלא בדרך של שירי הסכמה ותהילה לקיים ועומד. זו היתה חולשתם של נביאי-השקר.

אין נבואה ואין בשורה ללא קריאת-תגר חברתית או לאומית וללא מאבק לשחרור ולחירות. נושאי היסוד של ה"נבואה" הם תמיד צדק ואמת, אהבה ואחוה, חופש וכבוד-אדם — ואלה הם גם הכוחות המעוררים למאבק. כאשר מגיע אדם לאותה אקסטאזה נבואית, המתגברת על כל הבלמים המעוגנים בנורמות של ה"סדר הקיים" והוא יוצא למאבק, שוב אין לגדול-ברוחו דרך נסיגה. מי שאינו מנצח, נופל בדרך — ופעמים הרבה אף ללא השאר זכר לשמו ולשאיפותיו.

וככל ש"נביא אמת" נאבק, המאבק מחזק אותו וההתנגדות מאיצה בו — אם אכן יש לו מה לומר. המבחן הוא, תמיד, אם יש לו מסכימים ותומכים ואם הם רבים והולכים ו"מוכנים להקריב". והדברים אופייניים למוחמד. אמונתה של האשה הנערצת ושל "חברים" אחרים והתפעלותם של אנשים מן הרחוב הם אותות של דרך צלחה. לאמיתו של דבר, אין ה"פתרון" שמציע מוחמד בגדר אפתעה. הוא כבר מהלך בלבבותיהם של אנשים רבים והוא פשוט וקוסם ומבטיח, ונראה הגיוני ומלהיב לכל בן-ערב ללא הבדל מעמד.

עברו שנים רבות מאז נשבע מוחמד לראשונה בשם אלוהים בבצירה הרחוקה ועברו שנים רבות מאז נשא את חדיג'ה לאשה — הוא לא הפך לבעל־בעמיו ולעסקן „ממוסד“. וכך עד שנפלה ההכרעה בנפשו, והוא בן ארבעים שנה.

לאברהם נתגלה אלוהים בשעת סכנה — „לך לך מארצך וממולדתך“. למשה נתגלה אלוהים במחזה הסנה הבוער, כאשר נצטווה לגאול את עמו משעבוד מצרים. לנביאי ישראל היתה הנבואה כ„אש עצורה בעצמותיהם“. על ישוע הנוצרי עוברת מסת ארבעים הימים במדבר. אל מוחמד יורד המלאך גבריאל בליל אל־קדר המפואר, בהר חירא שמעל פני מכה, והוא מצווה עליו: „קרא בשם ריבונך!“

תחילה הוא עוד מסרב: „אני אינני קורא“. כמו משה הוא נרתע מכבוד עולה של השליחות שמבקש אלוהים להטיל עליו. אך המלאך חוזר ופוקד, וההתנגדות נשברת. כי אכן, „אין אלוה מבלעדי אללה“.

ומוחמד קורא. כמצווה עליו, את חמשת הפסוקים הגורליים, שהם הודאה באלוהים יוצר האדם, המיטיב לאדם בלמדו אותו את חכמת הכתב, את החכמה לכתוב בספר את מה שאלוהים מבקש להורות לו. והפעם מטיל אלוהים את המשימה הזאת עליו, על מוחמד.

ומוחמד קורא ומשנן לעצמו:

„קרא בשם ריבונך אשר ברא

את האדם מדם קרוש.

קרא לריבונך המיטיב,

(המיטיב ללמד) את האדם לכתוב

ולימד את האדם אשר לא ידע“ (96, א—ה').

ומוחמד יתן לעמו — ולאדם — את ה„ספר“ האחרון.
כל אשר היה עצור בעצמותיו שנים רבות פורץ בשירת אמונה אדירה:

„הנה הורדנוהו בליל אל־קדר / מה יורך דעת מהו ליל
ה„קדר“? / ליל הקדר טוב הוא מאלף ירחים / בו ירדו המלאכים
בדבר אלוהים לכל פקודה / שלום הוא עד עלות השחר“.

מאבק ובריחה

עכשיו, כשהוכרעה הכף ומוחמד מקבל עליו סופית את האמונה באל־אחד, בורא שמייים וארץ, נצחי ובלתי ניתן לחלוקה — מקבלת דרכו אופי ומשמעות דוקטרינריים. כל הדברים נעשים מובנים ומוסברים על־פי שיטה רעיונית ברורה וחד־משמעית. נוצרת אמת מוחלטת ויש כיוון ותכלית למאבק.

אלא שכאן, במכה, מוצא עדיין הכל את ביטוי בסערת־הנפש. אין עדיין תכנית סדורה. צ' ה, "סורות" ש, "ירדו" אל מוחמד במכה הן עדיין פרקי־מתח וחזון. מוחמד הוא עדיין הוזה ולא מנהיג. מאוחר יותר, באל־מדינה, בעברו את גיל החמישים, בהיותו מנהיג המונים לוחם ומנצח, ששומה עליו לתת תשובות ופתרונות לבעיות שמעוררת מציאות ההיים, ברוח האמונה החדשה, נוצרות "סורות" מיושבות ומסודרות יותר, ענייניות ותכליתיות יותר. ה"נביא" נעשה גם מנהיג ומצביא ומורה ושופט למאמינים המקבלים את תורתו. במכה הוא מטיף להכרת אללה האחד והיחיד, מבוה את האלילים, לועג לכוהנים, מפליג בתיאורי חמדת גן־העדן המזומן למאמינים וייסורי הגיהנום הצפויים לחוטאים ולכופרים. באל־מדינה הוא מורה־הלכה, מחוקק, מארגן, מצביא. כ"ד ה, "סורות" שנוצרו באל־מדינה, הן בעיקרן ענייני חוק, משפט ומוסר השכל; ענייני פולחן וענייני אישות, איסורים שונים ודיני מלחמה וחלוקת שלל, וכד'.

למן ה"התגלות" מקבלים חייו של מוחמד משמעות אחרת. הוא מתחיל להטיף לאמונתו החדשה ולהתריע על אי הצדק החברתי, מקבץ סביבו תומכים־מאמינים — עדיין בזהירות ובהסתר, ותלמידיו עורכים את תפילותיהם החדשות במחתרת — עד שרבו תומכיו ושוב אי אפשר היה לקיים חוג סגור של שומרי־סוד. כשלוש שנים אחרי ה"התגלות" החל מוחמד להטיף לאמונתו בגלוי ולהתבדל כליל מעובדי־האלילים. עמדתו המוצהרת היא: "הודע בגלוי את אשר צוית והיבדל מעובדי האלילים" (15, צ"ד) ו"פרשת כנפיך על ההולכים אחרך מן המאמינים" (26, קי"ד). מוחמד קיבל על עצמו מנהיגות גלויה על ההולכים בדרכיו.

עוד צפויות למוחמד, אחרי ה"התגלות", כעשר שנים של מאבק קשה עם מתנגדיו במכה עירו, רובם — והתקפים שבהם — מבני משפחתו. האופי המעמדי של המאבק היה בלתי גמנע, כאשר סביב מוחמד נתקבצו רבים מדלת העם, העשוקים והעבדים, והאיום על

מעמדם של עשירי בני קורייש — עשירי מכה ופרנסיה — מעמד המבוסס בין השאר על שלטון אוליגארכי, שמרכזו מקדש הכעבה, נעשה איום מוחשי יותר ויותר. התעמולה נגד "דת האבות" וקדושת האלילים היתה חתירה נגד אחד ממעוזי הכוח השבטי-מעמדי. הדעות אשר הביע מוחמד ציירו דמות של חברה אל-שבטית, של אלוהים שאיננו נזקק למתווכים בינו לבין כל אדם, ואשר בני-האדם שווים לפניו כולם — כעבד כאדון, כעשיר כעני, כגודד וכתושב עיר, כנצר לבני קורייש וכבן הנידח בשבטים. דעות אלה הבשילו לבסוף, בדרך הטבע, את תחושת העוצמה הפוליטית ויצרו, עוד בימי חייו של מוחמד, את האחדות המדינית האדירה מכל שידעה ההיסטוריה לפניו; ומאתיים שנה בלבד אחריו כבר השתרעה הממלכה האיסלאמית, על שטח גדול מזה שהגיעה אליו האחדות הנוצרית בת שמונה מאות שנות שררה.

שמעו של מוחמד ודעותיו נפוצו, אמנם, עוד לפני ה"התגלות" ולפני שהחל להיות פעיל בהפצתן של דעות אלו וברכישת "מאמינים". בין אלה היו גם נוצרים ויהודים, שעליהם נאמר שניבאו על כואו על פי הכתוב בספריהם. העובדה, ששמו נתפרסם אף בקרב שבטים ואנשים רחוקים, באמצעי הקשר הדלים של הימים ההם — סיפוריהם של נוסעי שיירות ושיחות מפה-לאוזן — עוררו בו פליאה, עד שייחסו את הדבר למעשי רוחות-הג'ין, האורבות ליד שערי השמיים, כדי להקדים ולהודיע על הופעת שליחים שאלוהים מתכוון להוריד לבני אדם, ולשבש את כואם — אך אלוהים סיכל את כוונתן על-ידי שרגם אותן בכוכבים.

ראוי לזכור שוב כי שנות-המאבק במכה אפשר שהיו מסתיימות בכשלון, או לפחות היו קשות הרבה יותר, אילו לא עמדה לימינו של מוחמד אשתו המסורה ורבת-ההשפעה חדיג'ה.

אפשר שהיתה זו התלהבותו הרוחנית שדבקה גם בה — ובשנת ה"התגלות" כבר היתה בתוך או מעבר לשנות הבלות — ונימוקיו שיכנעוה (בן דודה היועץ הנאמן עצמו היה, כאמור, נוצרי) ו"תאמן בכל אשר בא אליו מאת אללה".

ואפשר שבחירה — מטעמים של כבוד עצמי וכבוד המשפחה — מבין שתי אפשרויות שעמדו לפניה, באפשרות המכובדת והאמיצה יותר. עמדה לפניה האפשרות להודות בטענות מתנגדי בעלה, מהם נכבדי קורייש עצמה ופרנסיה של מכה ואנשים הנמנים עם מעמדה, שאין הוא, מוחמד, אלא משוגע, הוזה-הזיות וגונב-

רעיונות; שאין דבריו אלא כזב ורעות־רוח, ולהשלים עם העובדה שנגזר עליה להיות אשתו של אדם שנטרפה עליו הדעת. האפשרות האחרת היתה — להצטרף אל דעותיו ולהאמין בנבואתו ובקשרים האישיים עם המלאך גבריאל; להטיל על כף המאזניים גם את כבודה שלה ולא לשים לב אל דברי המבזים אותו, ולהיפך, להקל עליו את משא הסבל והכוז. היא אמנם עוד מתייעצת, כדרכה תמיד, עם בן הדוד המלומד על מצבו של בעלה, אך ורק הנוצרי איננו מוצא, כמובן, כל דופי בהשקפותיו של מוחמד על האלוהים והוא מעודד אותה בעמדה. חדיג'ה, שבחרה בדרך המכובדת והקשה, שהנחילה לה תהילה באיסלאם, חוגגת את החלטתה ללכת בדרכו של בעלה.

עם ליל ה"התגלות" הוכרעו בנפשו של מוחמד הפקפוקים והוא יכול, בעקבות אותה תחושת־פורקן של אדם הפורק מעל גבו נטל כבד־מנשוא והחש כאילו מתרווחות ראותיו והוא יכול לנשום לרווחה, לומר בהכרת־תודה ופליאה, בשם אללה הדובר אליו: "האם לא הרחבנו את חוץ והסירונו ממך את נטל משאך, אשר מוטט את גבך, ונגדל שמך? לאחר הסבל תבוא ההקלה ולאחר המצוקה הרווחה. עתה, כאשר עברו הדאגות, היחלץ לעבודת אלוהים ואליו תערוג נפשך" (94 א"ה).

אך עשר השנים שעברו עליו במכה, למן ה"התגלות" ועד שנמלט ממנה כל עוד נפשו בו, שנים קשות היו. אמנם באותן השנים נצטרפו אליו וקיבלו את השקפותיו רבים, ובכללם מטובי דור־המייסדים של האיסלאם, העתידים עוד לרשת, לבסס ולהרחיב את מפעלו — וביניהם אבו־בכר, יורשו הראשון והחליף הראשון ואיש בריתו הנאמן (ומי שהקים לעצמו בית תפילה מיוחד בחצרו, כדי שלא להיזקק יותר למקדש האיללי של הכעבה, ועלי אבו־טאלב בעל בתו פטימה ואחרים; ואמנם מוחמד כבר יכול לראות במו־עיניו כי יש בין ה"מאמינים" בבשורתו המוכנים לסבול סבל גופני ונפשי על מזבח אמונתם החדשה ואף להיות נרדפים ובורחים אל מחוץ לעירם וביתם. אבל בכל זאת, המצב הוא "הילי" והארגון הדרוש להתקדמות עודנו ממנו־והלאה.

ההתנגשויות בינו לבין מתנגדיו הן עדיין מילוליות בעיקרן, מעורבות בגידופים אישיים, בסיפורי רכיל ובהשמצה הדדית של האלוהויות וביוזי עיקרי האמונות. השמצות אלו, שהדעת נותנת שנעשו במקומות שבני אדם מתקהלים, בשווקים, במקומות הכנס

של החוגגים ואף ברחבות המקדש, מעלים את חמת עובדי האלילים האדוקים, ובעיקר את זעם האפוטרופסים על המקדש, שהם בעלי אינטרסים ממשיים־מוחשיים יותר משל מתנגדיהם. נראה אף שמוחמד הגדיש את הסאה, עד שמתנגדיו, רבים מהם כאמור, מצמרת משפחתו עצמה, גוברים על ההיסוסים הנובעים מקשר־הדם, והם מאיימים על מוחמד בחיסול יחס הסובלנות שנהגו כלפיו וכלפי דעותיו: „הוי, מוחמד, או שתחדל לגדף את אלוהינו, או שנגדף גם אנחנו את אלוהיך”. מוחמד מוותר מעט וחדל לגדף את האלילים, אך ממשיך להטיף לבאים אל מכה להאמין באללה האחד והיחיד.

נמצאים לו אף מתחרים מסוגו. וכאשר הוא מביא כל מיני דוגמאות מתולדות העמים כדי להוכיח משפטו של אללה ומוסרו, יש גם אחרים במכה היודעים לספר סיפורים אחרים עם מוסר השכל אחר. מתחרה אחד, אלנאצר בן אלחארת שמו, אף מגלה את המקורות, שאינם דווקא שמיימיים כטענת מוחמד: „חי אלוהים כי אין מוחמד מיטיב לספר ממני ואין סיפורו אלא סיפורי הקדמונים, שהוא מעתיק אותם מאחרים כשם שאני עצמי מעתיק”. (עוד עדות במחלוקת אם ידע מוחמד קרוא וכתוב).

ויכוחים רבים היו, כמובן, חסרי תכלית. כשהיו בני אדם מתכנסים בחצר המקדש, או בכיכרות העיר, הם היו שומעים ומלגלגים על כל אותה תורת גן־העדן, הגיהנום ותחיית המתים, שמוחמד היה פורשה לפנייהם לפרטי פרטיה, בצבעים עזים ובהדגמות מסעירות. בשל טענתו התקיפה שכל מה שהוא מספר, חדשים לבקרים, אינה מלאכת סופר־מחבר, משורר־הוזה, אלא דברים היורדים אליו מן השמיים — פסקו עליו שהוא משוגע.

היה, אפילו, נסיון להציע לו פשרה — לכרוך את שתי האמונות יחד ולהפיק תועלת משתייהן: „הוי, מוחמד, הבה ועבדנו את (האלוהים) אשר תעבוד ועבדת אתה את (האלילים) אשר נעבוד והשתתפנו אנחנו ואתה בענין. והיה את אשר אתה תעבוד טוב מאשר נעבוד אנחנו, והיה לנו חלק טוב ממנו. ואם אשר אנחנו נעבוד טוב מאשר תעבוד אתה, והיה לך חלק טוב ממנו (מעבודת אלילינו)”.¹

מוחמד דוחה הצעה „עסקית” זו, הנוגדת ביסודה את רעיון

אללה האחד והנצחי, שאין בלתו ואין שותפים לו. האיסלאם ניצל. מוחמד קובע הלכה: „הוי, הכופרים, לא אעבוד את אשר תעבדו ולא תעבדו את אשר אעבוד. לכם אמונתכם ולי אמונתי“ (109 א'ו). והיה כנגד נסיונות להתפשר ולהקים שותפות, גם מעשה של הטלת חרם מאורגן — בדרך של הסכם כתוב בין מתנגדיו — נגד מוחמד והנהגים אחריו. הפסקת כל מגע ומשא ומתן עם אלה, לרבות הספקת מזון ומצרכי קיום אחרים ומניעת בני זוג לנישואים. חרם זה אמנם עורר התנגדות בקרב חלק מבני המשפחה, שלא יכלו לשאת את סבל קרוביהם המתענים. „אנחנו אוכלים ומתלבשים וכני האשם כלים“, טענו, והם מפרים את החרם בטכס דתי סגור, חרף התנגדותם העזה של ראשי המתנגדים למוחמד, הקובלים גם על עצם המעשה אשר לא ייעשה — הפרת ברית כתובה וחתומה.

בסוף העשור ל"התגלות" מתרחשים בחיי מוחמד מאורעות קשים. בשנה אחת מתים עליו גם אשתו הנערצת, שהיתה לו "משענת נאמנה ואצלה מצא מנוחה" וגם דודו אברטאלב שהיה לו "זרוע עוז ומחסה ומושיע נגד בני עמו מתנגדיו". ואכן, היה לו אבן-טאלב חומת מגן הבנויה על היסודות האיתנים של נקם (גאולת-דם) וכבוד. מוחמד לא זו בלבד שהוא מתחיל עכשיו לחוש עצמו חסר הגנה ומועד לפגיעה — למרות האהדה, הבלתי מאורגנת עדיין, שרוחשים אליו ה"מאמינים" — אלא שגם בסיסו החומרי מתמוטט. עסקי המשפחה נהרסים (מכל ילדיו נותרו רק הבנות) ואין יורש למפעלה של חדיג'ה. יש ודאי גם מי שמנצל את המצב וגוזל לעצמו. אין דעתו של מוחמד, הנאבק על בשורתו, הממלאת את נפשו עד תום, נתונה לעסקי חולין מסוג זה. אמנם עדיין מפקידים כל מיני אנשים פקדונות בידי למשמרת והוא נאמן עליהם ומבין יפה את הקשר ההדוק שבין הפרת אמונים לבין תבוסה במאבק רעיוני-מדיני, אבל הקרקע הולכת ונשמטת מתחת לרגליו. הוא אף מרגיש כי אורכת לו סכנת חיסול פיס. ולא רק הוא. גם רבים מן ה"מאמינים" בדרכו חשים סכנה לחייהם ומהם "מהגרים" תחילה לחו"ל, לחבש הנוצרית והסובלנית לפי דרכה, ומהם, מאוחר יותר, ליתריב — היא אל-מדינה — שבה כבר רבה השפעת האמונה באל-אחד והיא אף מתחזקת והולכת, ובה יש כבר מאמינים המגדירים עצמם כ"עוֹרְי הנביא" — "אנצארים" — ועמם כרותה כבר ברית חסות ומלחמה, המעוררת חששות בלב

בני מכה ומקוממת אותם להתנגד בכוח למוחמד וליתרת אנשיו, בתוך מכה.

ברית ה"מאמינים" ממכה — וכל הנרדף על אמונתו ובוחר לעזוב את ביתו ואת כל היקר לו במקום הולדתו בשל אמונתו, הוד של קדושה שופע ממנו על סביבתו החדשה — אך הוסיפה על המוניטין של הנביא החדש ואמונתו, שהפיצו כבר לפני כן העולים לרגל מקרב הבדואים, שמוחמד היה סובב ביניהם ומטיף באוזניהם את בשורתו, וכנראה גם בשיטה שלא היתה רחוקה מהסתה נגד המימסד הקוריישי והיתה עילה נוספת להגברת ההתנגדות אליו. מניעת בריחתם של "מאמינים" אל מחוץ למכה היתה אחת מדרכי התגובה של אותו "מימסד". התפשטות הכפירה אל מחוץ למכה נראתה כסכנה גדולה. כל־שכן שאין להניח למוחמד עצמו לברוח — ולחזק את הכוחות העוינים על־ידי התייצבות בראשם.

מדיניות ה"הסתה" של מוחמד אף מרומזת בסיפור על אחד מנציגי הבדואים אשר שאל את מוחמד אם אחרי אשר יכרתו עמו את הברית ואלוהים יתן לו נצחון על מתנגדיו, האם יירשו הם את השלטון אחרי?

תשובתו של מוחמד היא זהירה: "הממשלה היא לאלוהים, והוא ישימה במקום אשר ירצה".

ואותו נציג, ביחרא בן פיראס, משיב בלגלוג: "הנושיט צווארינו נגד הערבים בעדך וכאשר יתן לך אלוהים נצחון תהיה הממשלה לזולתנו? אין חפץ לנו בעניינך".

"ומוחמד היה מוסיף לבוא בדברים עם השבטים העולים לחוג, לקרוא אותם אל האלוהים ולבקשם להגן עליו ועל אשר הביא מאת אלוהים, אורח המישרים והרחמים. ולא היה איש אשר בא מן הערבים אל מכה, אשר שם לו וכבוד, מבלי אשר יפנה אליו (מוחמד) ויקראנו אל האלוהים".

הזו שסיפרו "על איש המתימר להיות נביא, שביקש מהם להגן עליו ולקחת אותו אתם אל ארצם".

נצחון גדול היה לו למוחמד בהצטרף אליו עומר בן אלחטאב, צעיר תקיף ורב־תושייה, מתנגד שהיה לחסיד וזכה להיות החליף השני והכובש והמארגן הגדול של הממלכה הכבירה.

נכבדי קורייש מחליטים לבסוף לחסל את הפרשה המסוכנת הזאת, ובראש המחליטים לרצוח את מוחמד נפש היו גם בני

משפחתו שלו. ההחלטה תבוצע בידי כולם ביחד, כדי למנוע נקמת דם, והם ישלמו ביחד את הכופר אשר יוטל עליהם. מוחמד מתכונן לבריחה והוא מחבל תחבולות כיצד להערים על המשמרות המוצבים עליו למנוע את בריחתו. בינתיים הוא מחזיר ככל שהוא מספיק את הפקדונות המופקדים בידי, כדי לא לברוח כגנב. ימים קשים עוברים עליו: אימת ההתנקשות בחייו; ההכרה כי הנה נגזר עליו לברוח אם חפץ חיים הוא — ולהיפרד מכל היקר לו בעיר הזאת, שבה ביתו ובה ראה טובה ובה קבורים אשתו וילדיו, שלא זכו לאריכות ימים, ובה באה עליו ההתגלות הגדולה ונוצרו העזות שביצירות רוחו; ולאחרונה: מה צופן לו העתיד בעיר האחרת — שאף-על-פי שגם בה מתגוררים קרובי משפחתו ו„מאמינים“ ממכה שברחו אליה וכבר בא עמם בברית-מגן — יהיה עליו להתחיל בה מחדש נגד מתנגדים חדשים, והוא כבר בן חמישים-ושלוש.

כאשר נכשל הנסיון לרצח-נפש בשנתו, שבו השתתפו בני טובים מכל המשפחות הנכבדות שנועצו לחסלו, כדי שלא יסית את השבטים, בנועם מדברותיו, לעלות על מכה ולהכניעה — והמתנפלים מצאו במיטת מוחמד את בן גואלו, עלי בן אבו-טאלב, כשהוא מעוטף במעילו של מוחמד המוכר לרבים — נחרץ גורלו של מוחמד לברוח. שוב אין לו מה להפסיד. ביחד עם אבו-בכר, המארגן את הבריחה (גמלים, מזון וכו') מערים מוחמד על אויביו. בלילה הוא מסתלק ונחבא באחת המערות בהר סמוך למכה ושוהה בה שלושה ימים רצופים. עבדאללה בן אבו-בכר נשלח בינתיים אל רחובות מכה להיוודע על המתרחש אחרי שמוחמד נעלם. מסתבר שבני קורייש הקציבו פרס של מאה ככרות לכל מי שיחזיר את הבורחים; אולם בתום שלושה ימים נואשו וחדלו מן המירדף. חיפוש שערך אבו-ג'יהל ראש מרדפיו בבית אבו-בכר לא העלה דבר ונסתיים בסטירה עזה על לחיה של עסמא, בת אבו-בכר. מוחמד בלווית אבו-בכר, שנטל עמו את כספו, ואת עבדו המשוחרר עומר עבדאללה בן ארקט — המוביל — קמו ונמלטו.

הידיעה על בריחתו של מוחמד הגיעה אל המאמינים באל-מדינה, מאלה שהיגרו אליה ממכה לפניו — ה„מהגרים“ — ומאלה שהיו בני אל-מדינה עצמה וקיבלו את תורתו — האנצארים — עוד לפני שהגיעו הבורחים אליה, והם היו מצפים לו במבוא העיר מעלות

השחר עד שקיעה. הוא איחר לבוא, והראשון שראהו היה דווקא יהודי, שנפל בגורלו לבשר על בוא שליח האלוהים לעיר.

כך התחוללה, בקיץ של שנת 622 לספירת הנוצרים, ה"הג'רה" (הגירה) — היא בריחת מוחמד ממכה, העיר הרודפת את נביאה, אל יתריב — היא אל־מדינה — עיר הנביא, עירו של שליח האלוהים, שבה הקים מוחמד את המסגד הראשון לאללה ואשר בה חל בו אותו תהליך האופייני לכל נביא מצליח. הוא מתחיל לפעול ולהיות מארגן־לוחם יותר מאשר מטיף־הוזה. מן ה"הג'רה" מתחיל מנין השנים של המוסלמים, על פי שנת הירח.

אל-מדינה

בעשר השנים שבין בריחתו של מוחמד ממכה למדינה ועד מותו בשנת 632 לספירת הנוצרים, כמאה שנים אחרי חתימת התלמוד הבבלי, התגבשה תורתו, שהתבססה בעיקרה על ההיסטוריה שליוותה את הצמיחה של האמונה היהודית לאורך הדורות והדמיון רב. האיסלאם הוא "תרגום" תורת הייחוד שקבלו עליהם בני ישראל והתאמתה לדפוסי החיים של שבטי חצי-האי הערבי, המדברי בחלקו העיקרי, שאין בו כלכלה חקלאית, שהיתה מרכיב חשוב בדפוסי ההתנהגות, סדר הזמנים, הפולחן והמועדים שהתאימו לתנאי הארץ המובטחת לבני ישראל.

כלכלת שבטי ערב התבססה על מסחר, הובלת מטענים מן הדרום החקלאי העשיר — תימן הברוכה בגשמים — אל ערי ביצנץ למזרחו של הים התיכון, גידול צאן וגמלים, עסוקי שוד ומסחר בעבדים. לא עבדו שם עבודה פיסית קשה. שבת לא נראתה חשובה לבריאותם ורווחתם של שבטי חצי האי הערבי.

באותו פרק זמן כבר הפכו הטפותיו הדתיות של מוחמד, שבין שנרשמו לעת השמעתן ובין שהיו זכורות לתלמידיו, ונמסרו לכותבי הקוראן, שנחתם בשנת 651, כעשרים שנה אחרי מותו, ואולי לא בלי תוספות והשלמות שככל שהם מיוחסות למוחמד, כמי שקיבל אותם מן האלוהים ייתכן שהם אסופה של סורות שנרשמו והועתקו כמה פעמים עד שנחתמו על ידי עות'מן עשרים שנה לאחר מותו — בדומה לספר-הספרים שנחתם שנים רבות לאחר שפרקיו נרשמו ונערכו כנוסח המחייב, לרבות חמישה חומשי התורה המיוחסים לנביא משה בן עמרם.

תולדות מוחמד — והאיסלאם — למן ה"הג'רה", הלא הם כתובים ומפורטים בכל ספרי ההיסטוריה כהתרחשותם ואין צורך לעמוד עליהם אלא בתכלית הקיצור, למען שלמות התמונה בלבד.

יתריב — ולפחות חלק גדול מתושביה — מעניקה למוחמד הכנסת אורחים נלהבת, כדרך ערבים שהכנסת אורחים היא ממידותיהם הנעלות ביותר, ולא־כל־שכן של ערבים שקיימת ביניהם מכבר אמנת־חסות וברית־מלחמה. עצם הצלחת הברייחה מן המצור, שהטילו על מוחמד אויביו במטרה ברורה להפריד בין מחנה המאמינים הגדל והולך לבין מנהיגם, אות הוא לחסדו של אללה ולכוונותיו. מסופר, אפילו, על תחרות בין ראשי משפחות שביקשו לארח את מוחמד בצל קורתן וכל אחד נימק יתרונו בכך „שיש לו אנשים רבים ונשק רב למגן“.

לבסוף בחר מוחמד — על פי בחירת־גורל של גמל שהלך עד שכרע במקום שכרע — בבית אחד אבר־איוב, עד שיושלם בנין המסגד — וביתו — שהוא עצמו ואנשיו הנאמנים נחלצו להקימו במרידיהם, בשטח שנתפנה מאורווה שבה מצאו מחסה שני יתומים — היתמות הרודפת — ממשפחת אלנג'אר, שעמה נמנית היתה סלמה, אם־סבו עבדאללה בן־האשם. מיקומו של המסגד בשטח שעליו עמדה אורווה, בחלקת בני המשפחה במרכז העיר, איננה רק חיקוי לסיפור האורווה שבה נולד ישוע הנוצרי, ומעשה שיש בו קסם נוגע ללב. קרוב־לודאי שכבר לא היה מקום פנוי אחר בחצר המשפחה הצפופה, כדרך משפחה מתרחבת, שבניה בוחרים לשבת במרוכז בנחלת אביהם ולפצלה מדור לדור. על האורווה נאמר שכבר לא היתה בשימוש אלא כמחסה ליתומים בלבד. הדעת נותנת שבני המשפחה העריכו יפה את תוספת הכוח והתועלת שהמסגד ישפיע עליהם.

תוך־כדי הבנייה שנמשכה למעלה משנתיים — ובניתיים היה מוחמד עורך את כנסי־תפילותיו תחת כיפת השמיים — נקבצו באל־מדינה, בדרכים מדרכים שונות, שארית המאמינים ממכה, לבד מאחדים שהזורזו־בהם ושוב לעבודת אלילים ואחדים שנאסרו. בין הבאים היה גם עלי בן אבר־טאלב, שעוד נכונה לו גדולה באיסלאם, אשר נשאר במכה אחרי בריחת מוחמד, כדי להחזיר למפקדים את שארית פקדונותיהם שנשארו אצל מוחמד. וכן שתיים מבנותיו שאחת מהן, פטמה אשת עלי, זכתה אף היא לגדולה רבה בתולדות האיסלאם. את החודשים הראשונים לשהותו של מוחמד ביתריב, בעודו נהנה מהכנסת אורחים נדיבה ומברית המגינה עליו בכל תחומי העיר, הוא

מקדיש לביצור מעמדו כ"נביא", שליח־אלוהים ומנהיג. כאן, בעיר שמצא בה מקלט, אין מקדש "מתחרה" ואין כהונה החוששת מפני דת אחרת. עדיין אין לו, בחודשים אלה, מתנגדים פעילים ואין כל מניעה לכך, שיהיה כובש לבכות, נערץ ומורם־מעם. אדרבה, בני יתריב, הנחותה ממכה־אהובת־האלילים, יש להם "לוקלפטרויזיס" משל עצמם ובדרך הטבע גם אינטרס מקומי ליהפך מרכז־דתי בזכות עצמו ולהתברך בכבודו של ה"נביא", המעיד על עצמו, ששליח אלוהים הוא. יש עובדות המאשרות עדות זו, כמו אי־הצלחתם של שליטי מכה להביסו או העובדה שיש לו מאמינים שהקריבו את רכושם, ואחרים את חייהם על מזבח אמונתם, והם אף מתרבים והולכים.

יתר על כן: היהודים, שההילתם ביתריב גדולה ועשירה. והם חכמים והשפעתם הרוחנית רבה, השקפותיהם קרובות להשקפותיו יותר משהשקפותיו דומות לאמונות אחרות — הם בעלי־ברית של מוחמד, המתבססת על קירבת רעיונות והתנגדות משותפת לאלילות. ה"אנצארים", הם ה"תומכים" במוחמד מבני העיר, מאלה שקיבלו את אמונתו עוד בזמן שהיה רבם במכה ואלה שנצטרפו אליה לאחר ה"הגירה", מונים אף הם חלק ניכר מתושבי העיר ועל אלה יש להוסיף את ה"מהגרים", בני מכה שנרדפו על אמונתם החדשה, ושנמלטו לפני מוחמד — ואחריו — אל העיר אשר נתנה להם מקלט ומגן. אנשים אלה, החיים כאן כפליטים אביונים, מוסיפים עוצמה ל"שליח האלוהים".

למסגד שהקים מוחמד ביתריב — היא אל־מדינה — נודעת במרוצת הזמן חשיבות גדולה והולכת. בו מתפלל מוחמד וחוזר ומשנן וקורא את פרקי הקוראן הנלהבים, ש"הורדו" אליו עוד במכה, וכאן "יורדים" אליו פרקים — סורות — חדשים, מן הארוכים, המיושבים והמפורטים שבפרקי הקוראן, המובאים ראשונים כספר. כאן נקבעים לדורות סדרי התפילה, וכאן נקבע הנוסח המסורתי של קריאת המואזין אל המאמינים לקיים את מצוות התפילה, הנשמעת עד עצם היום הזה. מסגד מוחמד באל־מדינה הופך בהדרגה מרכז דתי עצמאי, וככל שרבים המאמינים הנקשרים אליו כן מתגברת תודעת העוצמה של בני האמונה החדשה.

כ"ד ה"סורות" של אל־מדינה — מכלל קי"ד ה"סורות" של הקוראן — שנוצרו כולן, או לפחות רובן ככולן, במחיצת המסגד

הזה, הן כבר הוראות של מנהיג־לעדתו, הוראות העוסקות ביישובו של עולם, יותר משהן חזיונות של „מבשר“. כאן על מוחמד לקבוע עמדה למאורעות המתרחשים, לבעיות־החיים המתעוררות דרך־קבע ולהשיב על שאלות משאלות שונות, מהן גם „תיאולוגיות“, אך בעיקרן מעשיות, בעניינים של אורח־חיים, דיני ממונות ורכוש, מנהגי אישות ובעיות חינוך, ענייני ירושה וחלוקת נכסים, דיני מאכלות וסדרי־פולחן, דיני מלחמה ועניינים פליליים — לרבות דיני נפשות, הקלת המצוקה החברתית ודרכי ה„צדקה“. למעשה, הנהיג מוחמד שיטת מיסוי למטרות חברתיות. כן קבע הוראות בדבר היחס לעבדים, לשבויי מלחמה ולכופרים.

בעיות רבות צומחות ועולות מן המציאות. לרובן יש כבר תשובות במסורת ובהשקפת העולם האלילית, תשובות המעוגנות בקדושת „מנהגי אבות“, ויש לאזן ביניהן לבין עיקרי האמונה החדשה. יש לנסות את הגשר בין הבעיות הצומחות בחיי המעשה שבין אדם לחברו ובין האדם ל„נביא“, בתוך קהילת־המאמינים גופה ובינה לבין אנשים שמחוצה לה.

כך וכאן הונחו העקרונות וההנחיות של המשפט המוסלמי, השרעי, של הפילוסופיה המוסלמית, ובמידה רבה גם של המשטר המוסלמי, בענייני חולין ובענייני קודש גם יחד — עד לדורות האחרונים.

המלחמה עניין גדול הוא לענות בו וברור לו, למוחמד, כי היא בלתי־נמנעת. ככל שהזמן עובר הוא אמנם מבסס את מעמדו מגביר את חילו ומעצים את יוקרתו. הוא מכה שורש בעיר שאימצה אותו — והדברים מגיעים עד לכדי כך, שלאחר מות נשיא משפחת האלנג'ארים נתקבלה, ובהתלהבות רבה, הצעתו־שלו לבחור בו כנשיא חדש של המשפחה. אך ככל שאמונת האיסלאם מתחזקת באל־מדינה וכבודה עולה, כן גוברת בה אימת הנקם של מכה, ואילו במכה רב והולך הפחד מפני אל־מדינה, ובצדק. נצחנו של האיסלאם תלוי בנצחון על מכה, בכיבושה, ובתפיסת מקדש הכעבה המהולל ובהפיכתו למרכז האיסלאם. הנביא איברהים חביב אללא הוא שהניח את היסודות למקדש הכעבה. הביסוס הרעיוני־היסטורי כבר קיים ועומד. בתודעתו של מוחמד כבר קשור מקדש הכעבה ומשולב בתולדותיו של אברהם, ה„חניף“ לאלוהים, אביו של ישמעאל אבי־הערבים, יוצר האמונה

הצורפה באללה שאין בלתו, ושהוא, מוחמד, נשלח על ידי האלוהים להחזיר לה את טהרתה המקורית.

המלחמה היא בלתי נמנעת גם מטעמים נוספים, מוחשיים מאד. בלשי מכה מוסיפים לרדוף את המאמינים ולייסר את הנתפסים בידיהם, ומעשים אלה מעוררים רגשי נקם-ושילם בלב מוחמד ו"מאמיניו". דת שאינה מגינה על מאמיניה סופה כשלון.

וחשוב מכל: כתום שנה נעשה מצבם הכלכלי של ה"מהגרים" שעזבו בית ופרנסה במכה, קשה מנשוא. לעולם עניי עירך קודמים, וכדרך "זרים" יתכן שפליטים אלה מכבידים על מארחיהם האדיבים. וכך מתחילים ה"מהגרים", בהנהגתו של מוחמד עצמו, עניים ושואפי נקם, לפשוט בגדוד ולשדוד את שיירות הסוחרים הקוריישים, שנתביהן ממכה לסוריה חוצים את מרחב־השליטה של אל־מדינה. לא זו בלבד של"מהגרים" המדולדלים אין מה להפסיד, אלא שמוחמד קובע כי המלחמה בקורייש, ב"כופרים", היא מלחמת קודש; הוא אף מוסיף ומלהיב, שכל הנופל במלחמת הקודש, מובטח מקומו בגן־העדן, שבו מזומנות למאמינים כל הטובות וההנאות.

בפשיטות אלו מסוגל מוחמד להוכיח תושיה רבה. נתיבי השיירות, צורת החיים והסדרים, בדרך ובחנייה, מבנה השיירות, כל אלה נהירים לו יפה מנסיונו האישי בהובלת שיירותיה של חדיג'ה, באותן דרכים עצמן. מוחמד משכיל לנצל את ידיעותיו ואף להרחיבן ולשכללן, על־ידי פיתוח שירותי מודיעין מעולים. על בסיס אלה הוא מעבד שיטות של התקפת־פתע, מארבים, בלבול והסחת דעת; וכמובן, קושר הוא קשר־גומלין עם שבטים אחרים במרחבי המדבר.

מוחמד מטיל את חתתו על השיירות. אכן, הוא מיטיב לנהל מארבים, לבצע פעולות הטעייה, לנצל את מבנה השטח, מקורות מי השתייה, מהלכי השמש, עייפות האנשים ופחדיהם ואת קינאת השבטים ומחלוקותיהם. העובדה שרבות מאד משיירות המסחר שייכות למתנגדיו הקוריישים במכה — לרבות קרוביו, בני משפחתו המסועפת — עושים את הפשיטה, ששללה הולך ורב, לא רק למקור קיום אלא גם לפורקן־נקם; ורגש הנקם נטול־הרחמים עוטה־והולך הילה דתית, כאילו ביטוי הוא לרצונו של אלוהים ולעליונות מאמיני האיסלאם על עובדי האלילים, שידם בקרב על התחתונה. שוב אין

למוחמד היסוסים וספקות, הוא מתגבר על אותו רגש מושרש של קדושת המשפחה, כי זהו בעיניו רצון האלוהים; וככל שרב השלל מתחזקת בו האמונה בחסדי אללה.

כאן ברחבי המדבר, שלא כבמכה, אין רחובות צרים ואין שוטרים משוטטים ואין מוחמד צפוי להיתפס למאסר. כאן הוא ערוך לקרב, נכון לארוב ולהפתיע, לשחק את משחק הכוח והעורמה לפי כל חוקי המדבר.

זאת ועוד: מוחמד נותן דעתו לכך, שהפשיטה הזאת בגדוד, לא זו בלבד שהיא מספקת שלל רב לצורך הקיום — ויש אפילו המקנאים בהצלחותיו ומצטרפים למסעות השוד מבין האנצארים והיהודים, שנתחייבו על מתן חסות בתוך העיר ולא מחוצה לה — אלא שהיא גם מלמדת את ידי אנשיו למלחמה. כל „פשיטה“ מחזקת את רוחם ומרבה את אומץ־לבם, מאמנת אותם בקרב, מחשלת את כוח־הסבל ומזינה את לבם באיבה לזהות יותר לכני קורייש, שגרמו להם עוול ומצוקה. והאיבה גואה תמיד ככל שמרובים החללים ומרובים יותר השואפים לגאול את דם יקיריהם. הברירה לשני הצדדים — ולכל לוחם — נשארת יותר ויותר הברירה שבין נצחון למוות.

ואכן, הפשיטות של מוחמד החלו לחבל יותר ויותר במסחרה של מכה ולערער את כלכלתה. ברור שבני קורייש, הסוחרים הותיקים והמנוסים, יגיעו לכלל מסקנה כי יש לבער את קיני השוודים האלה ואת מנהיגם המטורף. עמדתם של הקיצוניים במחנה מתנגדיו של מוחמד במכה — כמו אבו־ג'הל, אבו־להב ואחרים — מתחזקת. לעומת אלה שקירבת־דםם למוחמד היתה מעוררת בקרבם תמיד היסוסים.

הפשיטות האלה הן, איפוא, גם בבחינת אימונים וגישושים לקראת המלחמה הבלתי נמנעת, שמוחמד מתכוון לקראתה. ואכן, התקופה שבין השנה השניה ל„הג'רה“ לבין כיבוש מכה, תקופה כבת שבע שנים, היתה שלשלת רצופה־כמעט של התנגשויות־דמים בין גדודי המאמינים לבין גדודי פרנסיה של מכה.

בחדשים הראשונים להיותו של מוחמד באל־מדינה, הוא עוד עוסק בביצור השלום הפנימי בין שני בת־האב הגדולים, המסוכסכים ביניהם מזה שנים ומקיימים ביניהם שלום מזוין. גם היהודים המתבדלים באמונתם אינם מוסיפים לאחדות הדרושה.

בתבונה רבה, בסבלנות ובשקידה מצליח מוחמד להשכין שלום בין היריבים ולכרות ברית עם היהודים, שעדיין הם רואים בדרכו של מוחמד מעין תהליך של התקרבות לאמונה באלוהי אברהם. ובסיפוריו ובהנמקותיו, בגיבוריו ובמשליו — את הדי ההיסטוריה הדתית והלאומית שלהם; והם נכונים לברית המושתתת על כבוד הדדי וסובלנות. מוחמד, לעומתם, רואה בברית הזאת עם היהודים הכרה והתקרבות מצד אלה שקיבלו ראשונים את ה"ספר", ואשר נבחרו להיות ראשונים לאמונה באללה בורא עולם. הוא אפילו מתרצה להם, מפנה את תפילותיו לכיוון ירושלים ומקיים את צום הכיפורים. (רק מאוחר יותר לומדים היהודים לדעת כי אין יחסו של מוחמד אליהם מרשתת על סובלנות אמת, אלא שהוא טכסיס זמני של בעל אמונה התובע בלבד הזדהות מלאה עמו והבו למצוות המקודשות עליהם. הפילוג שחל כעבור זמן היה קשה ומהותי, והוא הסתיים ברדיפות, באינוס להמרת הדת, בגירוש ובשפיכות דמים — ובחיסול קהילת היהודים העתיקה והמפוארת ביתריב, שיהודים היו בין מייסדיה ובניה).

זמן-מה נושא היסלום פרי טוב לשגשוגה של העיר ולהגברת עוצמתה, החברתית וההגנתית גם יחד — עד שמתגלות פרצות. מתחילה להתפתח באל-מדינה גם תנועה בדלנית, של "מפקקים" באמיתותה של הדת החדשה ובמנהיגותו של מוחמד. כמנהגו של עולם, שורשיה של "בדלנות" זו הם קינאה ביוקרתו של מוחמד תחרות של נכבדים שמוחמד קיפח את מעמדם, וגם, בוודאי, השפעתם של יהודים, שחשו יותר ויותר, ברגישות שנתחדדה בנסיון ההיסטורי הארוך, כי מתפתחת כאן לא דת מצרנית אלא דת מתחרה וקנאית, השואפת לסלק מעל פניה את היהדות. משפיעות מן-הסתם גם הפשיטות האלימות של מוחמד, המחמירות והולכות, והעתידות להביא מלחמה, שלרבים באל-מדינה אין בה כל ענין. לרבים היתה זו מלחמה זרה, ונפשם לא ניוונה מאותה תחושת נקם מלהיבה של נרדפים ומגורשים, שנמלטו מעירם בחוסר-כל ועתה הם יכולים לפרוק את נקמתם — תחושה שהזינה את לב ה"מהגרים" ושגררה אחריה גם "מאמינים" הרפתקנים מבין ה"אנצארים".

הבדלי ההשקפות והאינטרסים וההתחרות האישית הולידו לבסוף גם פילוג ממשי — עד שה"מפקקים" התארגנו והקימו מסגד לעצמם, שהיה מתחרה במסגדו של מוחמד. הם אפילו הפרידו בין

ההתנגדות האישית לבין תורתו — עד שהתירו לעצמם לקרוא בתוך מסגדם את פרקי הקוראן של מוחמד. אולם החיכוך התחדד והגיע לממדים כאלה, שה"מאמינים" שוב לא התירו ל"מפקקים" אפילו את הכניסה למסגדו של מוחמד. הם, ה"מפקקים" אף עמדו מנגד שעה שהתחולל קרב בדר, הקרב המאורגן הראשון של בני-קורייש נגד מוחמד, שתוצאתו הובילה את האיסלאם בדרך לנצחון מזהיר.

דומה שהמחלוקת הזאת עם ה"מפקקים", והויכוחים שהמחלוקת עוררה בענייני אמונה ודת, היתה מן הגורמים שהעמידו את מוחמד על הצורך הרוחני והארגוני לתת להשקפותיו בענייני אמונה, וכן לעמדותיו בעניינים מעשיים, ביסוס תמציתי ומחייב — וכך, "הורדו" באל-מדינה הסורות ההלכתיות של הקוראן, המשמשות בסיס לחייב בתוך האיסלאם.

לבד מ"מאמינים" ו"מפקקים" היו גם פוסחים על-שתי-הסעיפים, האומרים הן לכל עמדה דת, "לאלה הם אומרים מאמינים אנחנו, ובהיפרדם מהם הם אומרים לאחרים, אתכם אנחנו ורק מהתלים אנו". (2, י"ג).

ענין לעצמו, שראוי להזכירו, היו הדיונים בין מוחמד לבין מנהיגי קהילות נוצריות, שאתם היה נפגש בפשיטות, או שהיו באים אליו לתהות על קנקנו, כיוון שעורר את סקרנותם. בלבו של מוחמד שמור היה זכרון-חסד מפגישות הילדות עם נוצרים, שניבאו לו תהילה ולא חסכו שבחים. אלא שחילופי הדעות לא סייעו ליישב את ניגודי ההשקפות. מוחמד לא קיבל את ההשקפה על התחלקות האלוהות (אב-בן-רוח), לא את האמונה בלידה מרוח הקודש, לא את סיפור הצליבה והתקומה מן המתים, ובלי כל אלה אין הנצרות — נצרות. הדי ויכוחים אלה נשמעים בפרשת בן-עמרם בקוראן, שבה קובע מוחמד את עמדתו הביקורתית כלפי עיקרי אמונה אלה של הנצרות ומייחד לישוע את מקומו שלו, האנושי, במעלות הנביאים שהקדימו — והכינו — את בשורתו שלו, שהיא הבשורה השלמה והסופית.

הניצחון בבדר

הקרב, שמוחמד ציפה לו ושלקראתו הכין את אנשיו בפתחו בלבם איבת-לוחמים ובחזקו את רוחם בשם אללה המבטיח לכל נופל במלחמת-הקודש מקום בגן-העדן, „שתחתיו זורמים הנהרות“ והוא שופע כל פרי טוב למאכל ובתולות נצח טהורות מזומנות בו לכל הבאים בשעריו — התחולל כבר כשנה וחצי לאחר שנמלט ממכה. רוח האמונה, הנקם והקרב שטיפח בלב אנשיו ה„מאמינים“, כשהברירה שבידם היא לנצח או למות, הביאה לו נצחון מרשים. למעשה, לא היה זה קרב-צבאות אלא התנגשות-שוד בהיקף גדול יותר. ומעשה שהיה כך היה: מוחמד ואנשיו תכננו פשיטה על שיירה קוריישית גדולה, בהנהגתו של אבר-ספיאן, שהיתה בדרך מסוריה למכה ובה מטען סחורות עשיר על גבי שש מאות גמלים. תכנית השוד הגיעה לאזניהם של מנהיגי מכה והם הזעיקו וגייסו אנשים לעזרה, להציל את מטען השיירה וללמד את הפושטים-שודדים לקח מר. אבל נראה ששתי מגמות התרוצצו בקרב מנהיגי מכה והכבידו על גיבוש מדיניות-מלחמה תקיפה ועקבית. מגמת הקיצוניים-התקיפים — כמו אבר-ג'הל, מראשי אויביר-מתנגדיו של מוחמד — היתה לערוך מלחמה עד חורמה ולחסל אחת-ולתמיד את המטרד הזה. מגמת המתונים — כמו אבר אלעאזי, חתנו של מוחמד, בעל בתו זינב ובן-אחותה של חדיג'ה אשת מוחמד האהובה — היתה, כנראה, לנצל את קירבת המשפחה, המקודשת קדושה רבה בחיי הערבי, לנהל משא-ומתן ולהגיע עם מוחמד לאיזה-שהוא הסכם מניח את הדעת.

במחנה בני קורייש רבה המבוכה. מצד אחד, סכנת השוד למטען יקר-ערך, חשש הלעג והבוז שירד על גברים שאינם יודעים להגן על רכושם והסכנה של הידרדרות מוחלטת של הבטחון בדרכי המסחר — ומצד שני, היסוסי הלב. „אין מועיל” — כך נרשמה לזכרון עמדת המתונים — „לערוך קרב עם מוחמד ואנשיו. אם תפגעו בהם, לא יחדל איש מכם להביט בעין רעה על רעהו, באשר הרג את בן-דודו־אחי־אביו, או בן דודו־אחי־אמו, או איש אהר במשפחתו, כי קרובים אנשי קורייש לאנשי מוחמד ה'מהגרים' ממכה”.

עצת הערמומים, המבכרים תמיד שמעשה קשה ייעשה בידי אחרים, היא: „תנו לו (למוחמד) להתגרות עם הבדואים עד אשר יפגעו בו”.

והיו אפילו שהתחכמו והציעו לערוך כרה גדולה ברוב עם, באותו מקום, בדר, שהשיירה עומדת לחנות בו. יתקלו המונים אל הובח ותוסח הדעת מן המלחמה.

שני המחנות, שנערכו לבסוף לקרב בבדר — פרשת דרכים מערבה לאל-מדינה, בדרך המובילה ממכה לארץ-ישראל, שהוא מקום שבו היו בדואים עורכים את השוק השנתי — היו תחילה בולשים זה את זה, מחרפים אלו את אלו ומנסים את כוחם במלחמת-שניים. משני עברי ה„חזית” ניצבו בני-דודים כנגד בני-דודים, אב נגד בנו, בן נגד אביו, חותן נגד חתנו. מוחמד מתעלם מקדושת קשרי המשפחה וקובע את העקרון שמלחמת מצווה, למען הדת, מכפרת על כל חטא.

שום דבר לא הרתיע את מוחמד. המריבה התפתחה והתגלגלה לקרב-רצח נורא, שלוח-רסן, אכזרי ללא-דוגמא, שבו קטלו לוחמי מוחמד הנלהבים ומריה-נפש, המוסתים ושואפיה-שלל, את אויביהם, ולא הבחינו בין זרים לבין שארי-בשר. בן הרג את אביו, איש את בן-דודו, עולימים קטל זקן ונכבד בעמיו. מוחמד מלהיב ומעודד את אנשיו והם נלחמים כאנשים „שאינו להם מחסה ומפלט זולת חרבם”. למרות שקרב בדר נתקדש בדיעבד כרצון האלוהים וכנצחון האיסלאם על ה„כופרים”, הוא היה, לאמיתו של דבר, אחת מנקודות-האופל בתולדותיו של מוחמד.

שיטת הלחימה האכזרית, הבלתי צפויה, היכתה את מתנגדי מוחמד בשיתוק. היה זה קרב שבו הופרו „כללי המשחק”; שיטת קרב של

„פושעי מלחמה“ בעיני בני מכה, שלא היו מוכנים מבחינה נפשית, על-פי המנהגים שהתחנכו לכבדם ולקיימם, לקטל כזה של שארי בשר, לרצח כזה של זקני המשפחה ונכבדיה בידי שלוש מאות לוחמיו של מוחמד. ואכן, כאשר גאשם מוחמד ברצח של זקנים ונכבדים, שככלות הכל באו למנוע את שוד רכושם, מצדיק הוא את מעשיו בנימוק שהיה זה „רצון-אלהים“. מוחמד חש שכדי לנחול נצחון במאבק הרעיוני חייב הוא לנצח במלחמה הזאת, ותהיה אכזר-יותר גדולה ככל שתהיה. הוא לא ידע מעצורים ולא ידע רחמים, גם כאשר פגע באותו זקן מכובד, שברחמיו על מוחמד המוחרם במכה, הפר את החרם והיה מספק לו את מזונו במחתרת. פעם, כשמטיחים כלפיו שהפר נהג מקודש, קובע מוחמד הלכה: „אם ישאלוך אם מותר להילחם בחודש המקודש, ענה: מלחמה בחודש המקודש היא פשע גדול, אך פשע גדול מזה הוא להדיח אנשים מדרך אללה, לכפור בו ובמסגד הקדוש ולגרש ממנו מבקרים והדחי רע מן המלחמה.“ (2, רי"ד).

בין הנופלים בקרב בדר היה אבו-ג'יהל עצמו, מראשי אויביו במכה וחברו למשחקי נעורים. בין הנשבים היו אבו-אלעאצי, חתנו, ששיחרורו מן השבי הביא אל מוחמד, מאוחר יותר, את בתו וינב ולאחר מכן את התאסלמותו של אבו-אלעאצי.

וכך מסכם מוחמד את נצחונו — ואת נקמתו — אל מול גוויות ההרוגים הצבות והמצחינות, שנאספו ונזרקו אל אחד הגבים: „הוי, אנשי הגב. לא היתה לנביא משפחה רעה כאשר הייתם אתם לנביאכם. אתם שמתם אותי לכוזב כאשר האמינו בי אנשים זרים ותוציאוני מקרבכם בעוד אשר נתנו לי משכן בתוכם האנשים הזרים, ותילחמו בי בעוד אשר עזרוני האנשים הזרים.“ שנאה. אכזריות. נקם.

המנצח קובע את צדקתו. אכן, נצחון בדר לא היה רק נקמה אישית מרה ואכזרית של אדם שסבל חרפה ובוז וגורש מעירו אלא גם אות ומופת לבשורתו של מוחמד. אלוהי מוחמד חזק יותר ונאמן יותר. עם שמע הנצחון, שהיכה גלים במרחבי ערב, נצטרפו אליו המונים רבים בכל מקום. נתפשטה הדעה כי המאמינים המעטים ניצחו את אויביהם הרבים כיוון שאלוהים שלח מלאכים לעזרתם. מוחמד הוא, אכן, שליח האלוהים.

„אין אלוהים מבלעדי אללה ומוחמד הוא שליח אללה“.

קריאת האמונה. קריאת הקרב. קריאת ההשלמה.

מוחמד איננו מתכחש לאכזריותו כאשר הוא מצווה להרוג מן השבויים ואף אינו חס על ילדיהם. אין הוא מצניע את נצחוננו ואין הוא חוסך שבחים מעצמו:

„אני הוא הנביא הראשון אשר גושע מן הפחד, ותיעשה לי הארץ מסגד, ותינתן לי השפה בשלמותה, ויותר לי השלל והביזה אשר לא הותרו לנביאים לפני, ותינתנה לי חמש תפילות אשר לא ניתנו לנביא לפני“ (חיי מוחמד).

ובקוראן: „תלילה לו לנביא אשר יהיו לו שבויים (כדי להשיג כופר נפשם) בטרם יפיל חללים. (אתם) תחפצו שכר העולם הזה (כופר), ואלוהים יחפוץ בעולם הבא (כי יהרגו), ואלוהים גיבור וחכם“ (8, ס"ח).

אף על פי כן נוטה הלב להרהר, שלמרות הקשיות שבה התיחס מוחמד למבקרי אכזריותו בקרב בדר ולמרות שהכיר בתמריץ הגדול שנתן קרב בדר לנצחוננו ולהתפתחותו של האיסלאם — העיק עליו מצפוננו ומועקה זו יתכן והיתה לפחות אחד הגורמים שהניעו אותו לקבוע את חודש הרמדאן — שבו נערך הקרב — לחדש הצום החל על כל מוסלמי.

יסוד התשובה והכיפורים הטבוע ברעיון הצום — מן הדין שיכפר גם על הדם השפוך.

שלל קרב בדר רב, וחלוקתו מהווה בעיה. איסדר בחלוקת השלל עלול לעורר מדנים ואיבה. איצדק ירחיק מעל מוחמד „מאמינים“ ויקים לו „אויבים“ ויעורר קנאה בין ה„חברים“. מוחמד משכיל לחלק את השלל ביושר ובצדק, לשביעת רצון הלוחמים, תוך שהוא קובע הלכה, שלנביא עצמו מגיעה, ברצון אללה, חמישית השלל — פי שמונים משהגיע, במקרה זה, לכל אחד מאלה ששרדו מ-300 הלוחמים שהשתתפו במערכה. אבל אין תרעומת. מוחמד הוא אדריכל הנצחון וגיבורו, וצרכיו כנביא וכפרנס ה„מאמינים“ מרובים יותר. קביעת הכללים לחלוקת השלל — ש„ירדו“ בסורה מיוחדת — על סמך הנסיון בקרב בדר, שהיה מעשה טקטי נבון, שקשר את האנשים אליו ועודד את רצונם ונכונותם להשתתף בקרבות נוספים. זאת ועוד: כשם שנחושה היתה החלטת מוחמד לנצח במערכה הזאת בכל מחיר והוא אף לא גרתע מרצת אחדים מן השבויים.

שכפי הנראה הפליאו את מכותיהם באנשיו, כך השכיל לנהוג אבירות עם חלק משבויי המלחמה האחרים ולשחררם — לרבות את בעל בתו זינב, הקוריישי העשיר והנכבד אבו אלעאזי — אם תמורת פדיון ואם בחסד. משוחררים אלה, שיכלו להעיד ממראה עיניהם ומנסיונם על הגבורה ועל הנדיבות של מוחמד ואנשיו, נעשו מפיצי מוניטין שלו בכל מקום שאליו הגיעו וסיפרו — בוודאי בצבעים עזים ובהגזמות גדולות — על הגבורות, על האכזריות ועל נדיבות־הלב גם יחד. חסד מיוחד היה מוחמד נוטה לכל אחד מבין הלוחמים נגדו, שהצטרף אל מחנה ה„מאמינים“.

נקל להבין, שלנטיית חסד זו, לפסיכולוגיה של זכות־היתר שיש ל„משתייך“, נודעה השפעה רבה ומאיצה על תנועת ההתאסלמות, שהיא לעצמה מעשה פשוט ושווה לכל נפש, שאיננו כרוך בטכס מכאיב — או משפיל לעתים קרובות — כביהדות או בנצרות. מתאסלם איננו נתבע לבזות את אמונתו הקודמת, אם היא נוצרית או יהודית (בעיני מוחמד היו שתיהן בבחינת היינו־הך) ולא אם היה עובד אלילים ונפקחו עיניו לראות נכוחה. רק אם התמיד להישאר „כופר“ ראוי הוא לעונש גיהנום. המתאסלם נדרש להודות בייחוד האלוהים ובשליחותו של הנביא במעמד פומבי, ואחר־כך הוא „מוסלם“ לכל דבר. רבים מאלה שמוחמד הפעיל עליהם את קסם נדיבותו נעשו לו שליח־דת נאמנים. כך ניצל אף הורג דודו האהוב חמזה בקרב אוחד מעונש מוות בטוח כאשר הקדים וקרא את ה„פסוק“ שקורא המתאסלם.

קרב בדר, למרות התהילה שהוציא למוחמד ולאיסלאם — ולהיותו בן ברית ושליח לאלוהים הגיבור והחכם, השולח את מלאכיו לעמוד לימין המאמינים בו — לא היה הקרב המכריע. עדיין נחשב נצחון בקרב־שודדים גדול, רב־קטל ורב מלקוח. ההכרעה עודה טמונה בחיק העתיד.

בני קורייש במכה, שהבינו יפה כי נצחונו של מוחמד אך יגביר את פשיטות השוד, יערער עוד יותר את הבטחון בנתיבי שיירות המסחר, שעליו מושתתים כלכלת העיר ומעמדה, ויגביר את מזימותיו נגדם, ידעו עכשיו יפה כי עליהם להכין עצמם למלחמה ממש, מאורגנת כהלכה ורבת לוחמים. אמנם המנהיגות הלוחמת של בני קורייש במכה נחלשה עקב נפילת אבו־ג'הל בקרב בדר ואילו

אביר־להב, עמיתו לשינאת מוחמד, התגלה כ"משתמט" מוג'לב, ששלח במקומו לקרב את אחד מבעלי חובותיו, שודאי לא נלהב להילחם. אף־על־פי־כן, היו עדיין מתנגדי מוחמד במכה חזקים ותקיפים די־הצורך לגייס כסף ואנשים למלחמה גדולה ומכרעת. הם כבר נוכחו לדעת שאי אפשר „לנצח" את מוחמד במשלחת של זקנים ונכבדים שארי־בשר, המאמינים כי יוכלו להכריעו ב„שבט לשון" ובהטפת מוסר.

בינתיים אין מוחמד טומן ידו בצלחת. הוא ממשיך לפשוט בגדוד, לשלול שלל ולבזוז בז בנתיבי השיירות. פעמים ההצלחה מאירה לו פנים ופעמים אין הוא בא, גם אחרי מירדף קשה וממושך, לכלל מגע עם השיירה המצליחה לחמוק מידי. במרחבי המדבר פעמים יש והפרושים בגדוד עוברים על פני נתיבי השיירות בלי לגלותן ולא תמיד מועיל המודיעין, שהרי גם הצד השני מחבל תחבולות, מטעה ומסיח־דעת. אבל, בסיכומו של דבר סובלת תנועת המסחר של מכה סבל רב. השעה נעשית דוחקת יותר ויותר ולבני מכה אין מנוס מלצאת לקרב המכריע.

הפעם לא אילתרו בני־מכה מלחמה אלא מימנו ואירגנו חיל־צבא כדורש, והעמידו בראשו את אבו ספיאן כמפקד חיל קורייש. משוררים הופקדו להלהיב את הלוחמים, והנשים לעודד את הגברים לקרב־נקם על חרפת הטבח הנתעב באל־בדר. והן מיטיבות לשפוך שמן על מדורת המלחמה: „הוי, בני קורייש, הנה מוחמד נתנכם לבו ויהרוג את טוביכם". ההרס הכלכלי של מכה היה, כמובן, עילת־מלחמה מלהיבה לא פחות.

קרב אוחד, שנערך ליד הר אוחד לא רחוק ממדינה, בשנה השלישית ל„הגירה", גרם למוחמד נזק רב ואבידות קשות, ובכללן דודו האהוב חמזה. חלק מאנשי מוחמד נרתעו ופרשו מן הקרב בנימוקים שונים ומשונים. מוחמד עצמו נפצע קשות, ובשני המחנות נפוצה השמועה על מותו. מוחמד משכיל לנצל את המצב והוא מסתתר בחסות אחדים מאנשיו הנאמנים ודואג שהשמועה תעשה לה כנפיים. הידיעה על מותו תביא לנסיגת בני קורייש, שיאמינו כי מטרת המלחמה הושגה. אנשיו סבלו אבידות קשות, אך המלחמה כמו דעכה מעצמה. מוחמד מנחם את אנשיו למראה הקטל, יוצא נגד הטוענים כי לוא שמעו בקול אלה שנשארו בכתיהם, לא היו

מתים: „אל תקראו לנהרגים בשביל אללה, מתים, כי חיים הם אצל ריבונכם הדואג להם והם שמחים במה שאללה בחסדו מעניק להם". (3, קס"ט).

במלחמת-מצווה אין „מתים".

אבל מוחמד אינו מסתפק בנחמות בלבד. חודשים אחדים אחרי עלבון ואבל התבוסה מפצה מוחמד את אנשיו בדרך הזולה — והאוניברסלית — לפיצוי „מאמינים" מתוסכלים למיניהם מאז ומעולם — הוא עורך פרעות ביהודים. מוחמד מתנקם בבני השבט היהודי נד"ר היושב באל-מדינה, על שלא הסתירו כנראה את שמחתם לאידו ועל שלא נענו לתת לו הלוואה שנוקק לה. בהנמקת-לעג: „וכי אללה עני ואנחנו עשירים?" כלומר, כלום אין הוא יכול לקבל הלוואה מאת אלהיו?

מוחמד מגרש את בני השבט — נכבד השבטים היהודיים באל-מדינה — בוזז את רכושם ומחלקו בין חייליו הנבוכים אחרי קרב אוחד. עתידים יהודים להיות קרבנותיו עוד פעמים רבות.

אולם על-אף שבקרוב אוחד הנחילו אנשי מכה תבוסה קשה למוחמד וגרמו אבידות כבדות לאנשיו, הם לא הביאו את המלחמה בינם לבינו לכלל הכרעה גם הפעם. אנשי מכה, שנלחמו הרחק מביתם, חזרו מן המלחמה לפני שסיימוה, אם משום שהאמינו באמת כי אכן נהרג מוחמד בקרב ואם משום שהיו בטוחים כי הפעם למדו כנופיות מוחמד, קרובי-המשפחה המורד, לקח מר. בין-כך-ובין-כך — סברו — מטרות המלחמה הושגו.

אבל, מטרות המלחמה לא הושגו גם הפעם. מוחמד, שנפצע אמנם קשה, חזר לאיתנו. הכשלון החריף את איבתו. הפשיטות בגדוד חחדשו והן נעשו אף נועזות ואכזריות יותר. נתיבי המסחר גשארו משובשים ומצבם של סוחרי מכה החמיר.

נסיון חוזר של בני קורייש, בשנה החמישית ל„הג'רה", לעלות במחנה כבד של עשרת-אלפים בני-חיל מלומדי-מלחמה, רגלים ורוכבי סוסים וגמלים, על אל-מדינה ולמגרה — נכשל אף הוא. מוחמד ואנשיו, שהתכנית הגיעה לאוזניהם בעוד מועד ועוררה דאגה ופחד בלב תושבי העיר, מתכוונים להתקפה זאת ללא שהיות. מוחמד מגייס את תושבי העיר לחפור סביבה — ובתוכה — חגורות של שוחות עמוקות ורחבות דיין כדי למנוע צליחת סוסים ולעשות

את המתנפלים פגיעים לחיצי המגנים המוגנים מעבר לסוללות העפר שערמו ליד כל חפירה. בעבדות החפירה הזאת שימש מוחמד דוגמה אישית והלהיב את החופרים.

חילופי הירי של חיצים לא נשאו פרי. באל-מדינה עיר התמרים יש מספיק תמרים ודבלות ומי-שתייה ומחסנים מלאי שלל. התוקפים, עשרת אלפים חיילי מכה, הסוסים, הגמלים, אינם יכולים לעמוד כך ולצור על החפירות ימים רבים. מנהיגי צבאה של מכה, מופתעים משיטת ההגנה היעילה של מוחמד, שלא התכוונו לשכמותה ולא הכינו אספקה לזמן ממושך — נאלצו לנטוש את אל-מדינה ולחזור על עקבותיהם בתום חודש של מצור חסר תכלית ולהודות כי שוב היה זה מאמץ-שוא.

אנשי מכה נסוגים — ושוב משלמים היהודים את המחיר האיום ביותר. מוחמד מתנקם בהם על שנקטו עמדה נייטרלית במלחמה ואינו מביא בחשבון שכמעט לא היתה להם ברירה, כיוון ששכונתם נשארה מחוץ לתגורת השוחות. שבע-מאות גברים יהודים נרצחו, הנשים והילדים נלקחו לעבדות, כמנהג, והרכוש היה לשלל.

ושוב נמשכים קרבות השוד הזעירים, ובמהלך אחדים מהם משמיד מוחמד עוד כמה קהילות יהודיות. מפעם לפעם נהפכים הקרבות הזעירים לקרבות גדולים, ומהם שנודעו-לשם בתולדות נצחוננו של האיסלאם, עד שלבסוף תש כוחם של בני מכה, ראשי מתנגדיו, וכוחו של מוחמד מתחזק והולך. המונים מצטרפים אל שורות האיסלאם המנצח ויוצרים דמות חדשה לערב. לא-עוד פיצול שבטי, ריבוי אלילים ואמונות, אלא עם שיש לו אמונה אחת ומנהיגות לאומית מרכזית וצבא על-שבטי ממושמע ומאורגן, חדור הכרת שליחות דתית ועוצמה פיסית. מתרחשת אף „מהפכת השתייכות“, אמנם בלתי שלמה מעולם, אך חזקה ללא תקדים. בואו של אדם בברית הדת החדשה, האיסלאם, נותן אופי חדש, וחופשי יותר, ל„השתייכותו“ של האדם, ששוב אינה גזורה על פי המעמד והייחוס הישן. קטנים במעמד ובייחוס נעשים גדולים באמונה. נאמנות קנאית באה במקום נאמנות כפויה. התוצאות הן בלתי-נמנעות: בחדש רמדאן, בשנה השמינית לבריתו של מוחמד ממכה עירו, הוא עולה עליה למלחמה — וכובשה.

וזה היה מהלך המאורעות: כאשר כבר סמך מוחמד על כח-הנקם, בשנה הששית ל„הג'רה“, שלא יאונה לו כל רע הוא מבקש לעלות

ל"כעבה", כמנהג הערבים בימי העלייה-לרגל. הוא לובש את הלבוש המיוחד המקובל על הערבים בהתקדשם לעלות למקדש הכעבה, המעיד על עולה-הרגל שכוונתו טובה ואין מזימות בלבו — אך הוא לא געגה על ידי בני קורייש השולטים במכה ובכעבה. סירוב זה של פרנסי מכה לתת לו מעבר בטוח אל המקדש, שמוחמד המשילו בקוראן לסרבנותם ולטרדנותם של בני-ישראל במדבר, העליב את מוחמד עד עומק נפשו. הוא אף מציע לבני מכה להשאיר את ההכרעה בענייני אמונה בינו לבין הערבים האחרים ברחבי המדבר ו"או שיתן אלהים נצחון לדתו או שייחתך צווארי זה". אלא שבני קורייש אמרו כי "נשבועו באלוהים שלא תבוא אליהם אל המקדש לעולם". שבעים הגמל שהביא מוחמד לקרבן לשבע-מאות האנשים אשר עמו עומדים כבהמות שאין חפץ אלוהים בהן. הדין ודברים הופך למריבה קשה שעלתה בכמה קרבנות והידועה בשם "קרב אחר-דיביה", שלא חרג למעשה מגדר של תיגרה. שני הצדדים לא היו מוכנים ולא ערוכים לקרב של ממש, והמחלוקת נסתיימה לבסוף באמנה אשר לפיה הסכים מוחמד שלא לבקר במכה ב"שנה זו" אלא בשנה הבאה, ולמשך שלושה ימים בלבד. שני הצדדים הסכימו כי המלחמה תשבות ביניהם עשר שנים. האנשים ישכנו לבטח ולא יקום איש על אחיו להרע לו. מוחמד יחזיר את האנשים הבאים אליו ללא רשות אדוניהם מקורייש, ואילו בני-קורייש אינם חייבים להחזיר את השבים אליהם מאצל מוחמד. איש לא ישלול שלל ולא יגזול מאחיו וכל אחד יהיה רשאי לכרות ברית כלבבו, אם עם מוחמד ואם עם בני-קורייש. מוחמד קיים את התנאי של החזרת הנמלטים מאדוניהם לגבי גברים, אולם לא קיימו לגבי נשים שנמלטו אליו בשל אמונתן באיסלאם.

אחר כך נזבחו הגמלים באותו מקום, מחוץ למכה, בטכס דתי דומה למקובל במקדש. וכאשר טוענים כנגדו מאמיניו התמימים, והמאוכזבים, כנראה, מחולשתו, על שלא קיים הבטחתו, "לבוא בטח אל מכה", הוא משיב בעורמה:

"אכן אמרתי, אבל כלום אמרתי כי יהיה הדבר השנה?"

כמה חודשים לאחר ששב מוחמד מחודיביה, מוגן על ידי אמנת השלום מפני התנכלות מעורף, עולה הוא לכבוש ולשדוד את יישובי היהודים הפורחים בח'ייבר, אחד האזורים החקלאיים בין נאות המדבר בערב. לבד משלל רב, נישול היהודים מרכושם והפיכתם

לאריסים על אדמותיהם, כיוון שלא היו מוסלמים בקיאים בעבודת אדמה, ולכד מקרבנות רבים שהפיל מוחמד מקרבם, אף לקח לו לאשה את אחת מנשי ח'ייבר שנפלה בשבי, לאחר שאת אביה ואחיה הרג לפי חרב. אותה אשה, צפייה בת חיווי, זכתה לתהילה רבה באיסלאם ולאחבתו המיוחדת של מי שראה עצמו הנביא-היורש של תורת משה.

חודשים מעטים אחרי שובו מחיבר, במלאות שנה לגסיון הנפל שלו לבקר במכה כעולה רגל, יוצא מוחמד שוב, כמוסכם באמנת השלום, לעלות לרגל, לשהות במכה שלושה ימים, ולערוך את התפילה המוסלמית הפומבית הראשונה, במתכונת שהיתה לדין, בתוך מקדש הכעבה, מול עינם הפקוזה והחשדנית של בני קורייש. בני קורייש עומדים בתוקף על קיום תנאי ההסכם ככתבם ואינם מתירים לו אפילו יום נוסף אחד של שהות, כדי שיוכל לחוג את גישואיו עם אחת משלוש-עשרה הנשים שגשא בין שנת ה"הג'רה" לבין שנת מותו, היא אעשה בת אבו-בכר ידידו הנאמן ויורשו.

בשנה השמינית להג'רה (630 לספירה), עלה מוחמד בראש צבאו לכבוש את מכה. עילת ההתקפה על מכה היתה מלחמה שעשו בני קורייש ואנשי בריתם נגד בני שבט בעלי-ברית של מוחמד, תוך הפרת אמנת השלום שנחתמה בחודיביה. לא הועילו מאמציו של אבו-ספיאן בן אלחארת — מנכבידה-מפקדיה הבכירים של מכה, בן-דוד למוחמד ואב לאחת מנשותיו, שהלכה אחרי מוחמד למגינת לכו של האב — לשכך את זעמו ולהשיב את הברית על כנה. הסיפור על התחבולות שחיבל אבו-ספיאן — שלחם נגד מוחמד עוד במלחמת אל-בדר — כדי להתקבל אצלו לשיחה, עד כדי תחינה, התנהגותו היהירה והדוחה של מוחמד, היא אחת הדוגמאות לסבך המשפחתי-שבטי, שבו נאבק מוחמד וניצח את יריביו. אפילו התאסלמותו, כמעט באונס, של בן הדוד-הגיס לא הועילה להניא את מוחמד מכוונותיו לכבוש את מכה ולהכניעה.

מוחמד, שריכוזו במבואותיה של מכה מחנה כבד של מוסלמים חמושים ושואפי קרב, נלהבים לאמונה החדשה ונאמנים ללא-היסוס, הפסיד את גורם האפתעה. כנגד זה נקט תכסיסי "מלחמת עצבים", כאשר העביר בסך, לנגד עיניו של אבו-ספיאן המדוכא, את גודדי חייליו הששים לקרב, ואף הציג לפניו את חימוש הברזל השחור

של אחד מ„גדודי השריון“ המעולים. מחזה ראוה זה התנהל לגגד עיני מפקדיו של הצד השני, שדעתם ודאי חלשה למראהו — ומן-הסתם היו לו למחזה גם עדים נוספים מבני מכה, שהפיצו את אשר ראו עיניהם בחוצות העיר הנצורה וזרעו בה מבוכה ופיק ברכים. כדי להרבות את המבוכה והפחד ולשתק את כוח ההתנגדות של אנשי מכה, מבטיח מוחמד כי לא יפגע באנשים אשר יחפשו מקלט בחצרו של אבו-ספיאן, או יסתגרו בבתיהם מאחורי סוגר וברית, או יבקשו מחסה במקדש הכעבה. רבים נדחפו להיכנע ולהינצל. והיו בתוך מכה מאמינים-נסתרים בבשורת מוחמד, והיו עבדים ובני דלת העם רבים, שלא היה להם כל ענין להילחם למען אצילי מכה ופרנסיה.

כניסת גדודי מוחמד לעיר נעשתה בעסק גדול, לפי תכנית צבאית מדוקדקת ובמיעוט התנגדות וקרבנות — אף שמוחמד ניצל את יתרון הכוח שהיה לו כדי לעשות שפטים בכמה וכמה מיריביו, שלהם נטר שינאה מיוחדת. מהם הרג לפי חרב, אחדים חנן ומהם שמהירו להתאסלם והצילו את עורם.

בין צעדיו הראשונים והמרשימים, שביטאו את שאיפת חייו היו ההשתלטות על מקדש הכעבה, ניתוח האלילים ועריכת תפילת הודיה רבת-רושם.

וכך יכול היה מוחמד, בחדש רמדאן המקדש, בשנה השמינית ל„הג'רה“ — כעשרים שנה אחרי ה„התגלות“ לביל אל-קדר המפואר, אף הוא ברמדאן, כשהמלאך גבריאל הטיל עליו להיות שליח בשם אלהים ולבשר לבני ערב את דת האמת — לעמוד, בסופו של מאבק ממושך, עקבי ונלהב, ללא-פשרות וללא רחמים, בתוך המקדש הקדוש כשמתחת הכעבה ברשותו, ולהתבונן בהר חירא, שעליו נצטוו לקרוא בשם אלהים.

חייו הסוערים חולפים לגד עיניו: ילדות יתומה בבית הסב הזקן והתכם, ואחר-כך בבית הדוד היקר והאהב. חלקו אמנם שפר עליו לעומת יתומים אחרים שלא נמצא להם גואל והדן של המלים האדירות כמו חוזר אליו:

„נשבע אני בעיצומו של היום ובדמי הלילה (על כי) אלהים לא עובך ולא מאס בך. אחריתך תיטב מראשיתך ועוד יעניק לך אלהים וישביע את רצונך. האם לא מצאך יתום ואספך, תרעה

והדריכך, עני והעשירך ? לכן את היתום אל תדכא, ואת המבקש נדבתך אל תשיב ריקם ועל חסד אלהיך ספר". (93, א').

והוא רואה את דמותו הפלאית של הנזיר בחירה בבצרה שבסוריה, את מסיבות-האח רבות ההשראה בנתיבי השיירות ואת נישואיו עם חדיג'ה, הראשונה שהאמינה בו ; את לעגם ובוזם של נכבדי מכה על ה,,משורר-ההוזה, המשוגע, המעתיק דברי זולתו"; את הנסיון לרצוח נפש ואת הבריחה ליתריב — היא אל-מדינה — ובנין המסגד לאלוהים, הנצחון באל-בדר וכל המלחמות שבאו אחר כך, את בני „עם הספר" היהירים והמתנכרים אשר נענשו והפכו אריסים נדכאים, ואת אלפי חייליו החמושים והחדורים קינאת אלוהים. כל זה חלף-עבר. עכשיו יכול הוא לזקוף את ראשו בגאון מול פני ההמון הרב שנתכנס במסגד הכעבה לשמוע את דברו, להיכנע ולהודות באמת. והוא אומר בקול עז ובוטח, כאשר רוח הקודש כמו מרחפת עליו ומקשרת אותו אל לב ההמונים הגסערים הקשובים-עד-דממה :

„אין אללה מבלעדי אללה".

„השבח לאללה ריבון העולמים, הרחמן והרחום, מלך יום הדין". „אותך בעבוד וממך נבקש עזר. הנחנו בדרך-הישר, בדרך אלה אשר נטית להם חסד. אשר אינם זעומים ולא מן התועים".

והוא מוסיף ואומר: „הנה מילא אלהים את הבטחתו (חדיג'ה האמינה ללא היסוסים) ויזשיע את עבדו וינס מפניו את הגדודים, הוא לבדו. (אבו-להב, ג'הל, אבו-ספיאן ודומיהם אבדה תפארתם. סדר חדש מתחיל, ושליט אחר ואמונה אחרת יפארו את העיר הזאת ואת הארץ כולה). כל זכות מיוחדת אשר לאיש וכל (נקמת) דם וכל תביעת כסף הם תחת כפות שתי רגלי, יימעכו ובטלן, בלעדי פקודת משמר המקדש והשקאת העולים לחג' (זו היתה מסורה לאל-עבאס, שהיה מן המאמינים ונשאר על משמרתו בפקודת מוחמד, והיה לו לעיניים ולאוזניים במכה).

„הוי, משפחת קורייש, הנה העביר אלהים מעירכם גאוות ימי עבדת האלילים וגאון יחוס האבות. כל האנשים צאצאי אדם הם, ואדם נוצר מעפר".

והדברים יורדים כבליסטראות על ראשי השומעים. כל הדרכים האחרות חסומות בפניהם ושם אללה (כצליל שם אחת האלילות) נקרא על שם אלוהי מוחמד.

הם לא ידעו כי עדים הם לאחת מן הגדולות שבעלילות ההיסטוריה האנרשית.

מקדש הכעבה, אשר אברהם חביב אללה, נביא הדת האמיתית, שלא היה לא יהודי ולא נוצרי, יסדו, כאן במכה, שב וגיתן בידי שלית האלוהים, המחזיר את אמונת אברהם אל טהרתה. וביום השני לכיבוש העיר אומר מוחמד עוד:

„הוי, האנשים. הנה עשה אלוהים את מכה למקום קדוש ביום בראו שמיים וארץ והיא מקדש ממקדשי האלוהים ביום תחיית המתים. לכן לא יותר לאיש מאמין באלוהים וביום הדין, לשפוך בה דם או לכרות בה עץ“.

נדר לדורות. נדר אשר יקבע כיוון לגיאוגרפיה המדינית של העולם. נדר אשר יהפוך את מכה לאחד משלושת או ארבעת מרכזי הקודש של האנושות.

ועוד הוא יורד חגיגית והופך והורס את שדרת אלילי העופרת המוצבים במקדש והמסך יורד על תקופת הג'הליה, היא תקופת הבערות, תקופת עבודת האלילים בערב.

אמנם יש עדיין כמה שבטים וערים מסביב למכה המתקוממים נגד מוחמד הכובש והורס סדרי עולם, ובכלל זה יושבי טאיף, העיר האחות למכה. המלחמה נגד המתקוממים איננה קלה, היא תובעת קרבנות ועורמה ותושייה, אך טוב אין היא מסוכנת. יתרון הכוח ברור. עכשיו עושה אפילו אבו-ספיאן בשרות מוחמד נגד המתקוממים. לבסוף נצחונו של האיסלאם שלם. גם השלל רב, לרבות אלפי נשים וילדים הנלקחים בשבי ורבבות גמלים. צבאותיו של מוחמד מאוחדים עכשיו באמונה אחת, בהרגשת עוצמה מלכדת, שדוגמתה לא היתה מעולם בחצי-האי ערב. הם תחת פיקוד אחד, דוברים כולם שפה אחת, מסתערים וכובשים את מרחבי ערב ועושים אותה ממלכה אחת שואפת-גדולה, המזדרות לתתור צפונה, אל ארצות הגשם הפוריות והנהרות השופעים.

מוחמד איננו בוגד באל-מדינה אשר נתנה לו מקלט ואשר בתוכה בנה עוצמה. אליה הוא חוזר מכיבוש מכה, לנהל את המדינה הגדולה, לבצר את השלטון המרכזי, להניח יסוד למינהל ממלכתי, לשיפוט מאורגן, לצבא מקצועי; להבטיח סדר ומשמעת בין-שבטיים, לכפות את האיסלאם על מה שנותר מן ה"כופרים" ולהתאים את עיקריה של

הדת החדשה אל המציאות החדשה. בכל אלה הוא עוסק בשקדנות ובמסירות ללא־רתיעה, איננו מתהדר בנצחונותיו ואיננו נח על זרי דפנה, כאילו חש הוא ששנותיו ספורות.

במכה אין הוא מבקר שנתיים תמימות. העיר אשר ירדה לחייו נאבקה עתה עם תבוסתה, ולפרנסיה אין ברירה אלא להסתגל אל המציאות החדשה, לקבל את מרותו של השלטון המרכזי ושל האמונה החדשה ולעשות כמיטב יכולתם במצב החדש. מוחמד מכיר במקומה של מכה בתודעה הלאומית ובחשיבותה של ההמשכיות ההיסטורית לליכוד השבטי תחת כנפי האיסלאם; וכתום שנתיים לכיבושה, בשנה העשירית ל„הג'רה“, בחודש רמדאן, הוא עולה למכה לערוך את התג', היא העלייה־לרגל, שהוא מצווה לכל המוסלמים לדורותיהם לקיימה לפחות פעם אחת בחיים. למעשה, הוא מקדש בקדושת האיסלאם את הפולחן העתיק, בשינויים מעטים בלבד, כאשר במקום האלה „אללאת“ — ועמיתיה — נושאים עולי הרגל תפילה לאללה, האחד שאין בלתו ואין שותף לו. (כי מי אלוה מבלעדי ה' ומי צור מבלעדי אלוהינו) — שמואל ב', כ"ב, ל"ב). האבן השחורה, שהיתה מעין אליל בעידן הג'היליה, נשארת בתוך מקדש הכעבה והיא מאז מקודשת בשם אללה.

מכה מקבלת את מוחמד ואת אנשיו — ואת נשותיו — בעם־רב ובחגיגות גדולה. ולאחר שהוא מקיים את המצוות כולן, את הריצה ואת ההקפות ואת השלכת האבנים ואת הקרבן, ומלמד את האנשים לעשות כמוהו — לדורות — הוא ניצב אל מול ההמון החוגג וקורא לפניהם מעין קיצור־האיסלאם. מעין „אלה הדברים“; וכמו אצל משה, שעמד על ראש הפסגה בהר נבו, מרטיטה את הלב הידיעה בדיעבד, שהיה זה נאום הפרידה של האיש אשר בעוד חודשים מעטים ישיב את נשמתו לאלוהים.

תחושת הקץ הקרב לבוא אינה נעלמת מעיניו של מוחמד המנצח והוא פותח את דבריו בהודעה נרגשת:

„אתם האנשים, שמעו דברי, כי לא אדע, אולי לא אפגשכם עוד אחרי שנתי זאת במעמד הזה לעולם.“

וכתום דבריו הוא אומר את דבר האחרונה הגדולה אשר היתה כדגל לאיסלאם:

„אתם האנשים שמעו דברי והשכילו להבין ודעו כי כל מוסלם אח הוא למוסלם והמוסלמים אחים.“

מסגרת של אחווה עולמית, שבה כל המאמינים שווים הם לפני האלהים, ללא „מתווך“ וללא „כנסייה“.

בתום ביקור זה של מוחמד במכה חזר הוא לאל-מדינה, ובעוד חודשים מעטים ישיב את רוחו לאלהים, בחיקה של האשה-הנערה, אעישה בת אבו-בכר, הבתולה האחת שנשא לו בחייו. באל-מדינה אשר בה הקים במו ידיו את המסגד הראשון לאללה נכרה קברו. „יברך אותו אלוהים לשלום“.

אבו-בכר המאמין תמיד וללא פקפוקים, הסותר העשיר שויתר על עסקיו וברח עם מוחמד לאל-מדינה ועשה עמו את כל הדרך אל הנצחון ואל התהילה, יורש את תפקידו כראש האיסלאם וכמנהיגו המדיני והצבאי והוא היה הח'ליף הראשון למוסלמים. אבל את הנבואה חתם מוחמד, ולדבריו — לעולמים. בשתי שנות כהונתו כחליף כובש אבו-בכר מידי הביזנטינים את דמשק.

יורשו, עומר בן חטאב, כובש לאיסלאם, עד סוף השנה העשרים ל„הג'רה“, את ארץ ישראל, מצרים וצפון-אפריקה עד גבול תוניסיה, ואת ארם-נהריים ופרס עד גבול הודו.

על שמו נקרא — כפי היהודים — מסגד כיפת הסלע, שנבנה על אבן השתייה, במרומי הר המוריה בירושלים. על האבן הזאת עמד אברהם חביב האלוהים את יצחק בנו — לעולה.

על דרכו של מוחמד

אך כסל הוא — או מעשה ילדות — לשאול אינו מן הדתות טובה היא או נכונה יותר. הדת ה„טובה“ לאדם היא הדת שהוא מאמין בה. כל נסיון — שעושים אותו לפעמים יהודים וערבים המודמנים לשיחה בִּהוּוּיֹת-עוֹלָם — לשקול עיקרי אמונה אלה כנגד אלו, מעשה חסר-תכלית הוא.

ענין אחר הוא לנסות ולבחון השקפות עולם לפי אמות-מידה אוניברסליות, וניסינו להציב אמות-מידה כאלה בהגדרת תפקידו של האדם לתקן עולם במלכות של צדק אמת ושלום. ננסה, לפיכך, לבחון את בשורתו של מוחמד לאנושות לפי אותו סולם ערכים. שהרי כל מי שיוצא מתוך ההנחה כי קריטריונים אוניברסליים הם אכן חקר האמת (המדע), משטר של אחריות סוציאלית וצדק חברתי, שוויון ואחדותו הכל־אנושית של האדם לתפוצותיו, מיניו ודורותיו, וקדושת החיים והזכות לחירות ולספקנות, להבעת דעה לבטחון ודמוקרטיה — מסגל לעצמו אמות-מידה, ששוב אינן בתחום הפולמוס הבינ־דתי העקר וחסר התכלית.

ההנחה הבסיסית, כי האדם עצמו ולא שום כוח זולתו הוא האחראי לגורלו, לאושרו, לעילוי ולבטחונו, לקידומו ולפיתוח כשריו, היא, מבחינה זו, גם המפתח לבחינת דרכו של מוחמד בהיסטוריה; במה קידם והעלה את האדם ובמה בלם והסיט את התפתחותו לשבילים סתומים.

יש כמובן לזכור, כי האיסלאם איננו רק הדעות וההוראות של מוחמד בלבד, כפי שהן מובאות, מרומזות או מפורשות ב„קוראן“ אלא גם הפירושים והעדויות של ה„חברים“ שחיו במחיצתו ושל תלמידיו ויורשיו, בני דורו ובני דורות מאוחרים, ככל שהסמיכו את „עדותם“ על שמיעת דבריו, על ראייה ממעשיו או מחדליו. ה„תורה שבעל פה“, ה„חדית“, היא אמנם חלק אינטגרלי של האיסלאם, אולם ענייננו־אנו מרוכז בעיקרו בתורת מוחמד, כפי שנחתמה ב„קוראן“, כעשרים שנה אחרי מותו.

נסיוננו זה ללכת בעקבות ה"קוראן" הוא נסיון של ישראלי המלא הדרת כבוד ופליאה נוכח מפעלו המופלא והנועז של מוחמד, אך יחד עם זה של מי שמבקש להיות משוחרר מדעות קדומות ומאמונות טפלות — ככל שיכול אדם להאמין בכוחו לנהוג כך.

למנסה לעשות השוואות בין יהדות לאיסלאם, בלי להיות כבול לאמונה בנסים שמחוץ לגדר הטבע, קשה למצוא הבדלים משמעותיים בין תפיסת האלוהים היהודית, כבורא שמיים וארץ, יוצר הברואים וגוזר את גורלם ומורה הדרך להתנהגותם החברתית, בצדק ובדין. הוגי דעות מאוחרים ראו בדרך התנהגותם החברתית של בני האדם תוצאה של "הסכמה חברתית" בתהליך הברירה הסוציאלית המתגבשת.

אין הבדל בתפיסה הקוסמוגנית — בריאת העולם — מוחמד אימץ את הקוסמוגוניה של התורה ואת תולדות ההתגלות של האלוהים לבני האדם, מאברהם ועד ישו, ככל הכתוב בספרים הקדושים שהוריד האלוהים באמצעות נביאיו, לקידום תהליך האמונה באל אחד. את סיפורי ההתגלות של האלוהים קיבל מוחמד ככתבם.

מוחמד לא קיבל, ככתבם, את כל המצוות וסדרי הפולחן שנצטוו על בני ישראל (גם כדי לכפר על חטאים שחטאו בעבר — כמו חטא העגל) ובמיוחד הוא לא קיבל את הפירושים שחכמי ההלכה היהודים כפו אותם על בני ישראל. קיום המצוות היא ההוכחה להזדהות עם האמונה ללא חיטוט בטעמי המצוות.

קשה מאד שלא להניח שהסיבה לרוב הסתייגויותיו, אחרי שעצם האמונה באלוהים אחד שאין בלתו כבשה את ליבו, נבעה מן ההבנה הטבעית, ההגיונית למעשה, שהמצוות והחובות שאמונת היהודים מטילה — אינם הולמים ואינם ניתנים למימוש, בתנאי החיים, העיסוקים וכללי ההתנהגות המושרשים של תושבי המדבר. התפריט, חיי האישות, מקורות הקיום, שכלל לא היו תלויים בחקלאות, בעונות השנה, בעבודה פיסית קשה (לעניין זה היו עבדים) המחייבת גם יום מנוחה והתרגעות לנפש, תנאים וצרכים שעיצבו לא במעט את דפוסי החיים בארצות הגשם ואת הקשר שלהם לימי החג והמועד. מוחמד נתן חשיבות מיוחדת למצוות התפילה, חמש פעמים ביום, בנוסח החוזר ומזכיר למאמין את התמסרותו המוחלטת לאלוהים, שבה השפלת המצח עד לאדמה מלמדת על ההבדל שבין השוכן בשמי השמיים לבין האדם שמעל פני האדמה.

הרוב המכריע של השינויים שהכניס מוחמד הם שינויים בתפיסת היחס שבין האלוהים לבין דפוסי התנהגותו של האדם (המצוות שעל המאמין לקיים והפולחנים שעליו לכבד) — ואפילו עד כדי מתן הוראה שיכולים להיות מצבים שבהם עשויים כמה מדפוסי ההתנהגות להישתנות, אם על דרך הסכמת "העולמה" — חכמי הדת — ואם על דרך האופנה הכובשת את דפוסי ההתנהגות.

על יחסי אלוהים — אדם

ה"מוסלם" (המוסלמי) מאמין באללה וביום הדין. אלה הם שניים מעמודי האמונה וראוי לפיכך לתת תחילה את הדעת על שני אלה, היינו: מהי תפיסת האלוהים של המוסלם — ולענייננו: יחסי אלוהים-אדם — ומהי תפיסת ה"עולם הבא" בתורת מוחמד.

יחסי אלוהים-אדם מתנהלים באיסלאם כמו בשני מעגלים נפרדים: יחס אלוהים ל"כופרים" — לדרגותיהם — ויחס אלוהים ל"מאמין". אין אדם אוניברסלי, חופשי להאמין כלבבו. יש המאמינים באללה וביום הדין כל חולתם הם "כופרים", אם כי יש דרגות בכפירה. עובדי-אלילים הם כופרים גמורים, שסופם מוקדי הגיהנום ועליהם נגזר השמד. (מוחמד מביא דוגמאות של עמים שהושמדו בשל כפירתם). לגבי כופרים אלה אלוהים הוא אלוהי החרב, אלוהי המלחמה, מחמיר ותסר-רחמים כמוחמד עצמו — ומוחמד לא ידע רחמים במלחמותיו ב"כופרים". המלחמה ב"כופרים" היא מלחמת מצווה, שחוקי המלחמה המקובלים אינם חלים עליה.

ויש בני "עם הספר" (יהודים ונוצרים), שיש לנהוג בהם גם במקל-חובלים וגם במקל-נועם. אין הם "כופרים" גמורים אך אין הם מאמינים כפי שראוי שיאמינו. עליהם יש להטיל הגבלות ומסים, אך גם לתת להם חסות.

האלימות הנוראה נגד ה"כופרים", ראיית ההרג הזה כרצון אלוהים — וכאחת ממידותיו — אימוץ שיטה של הכרעה בכוח בענייני אמונה, בחילוקי-דעות רעיוניים, עומדת, כמוכן, בסתירה מוחלטת לעקרונות של חירות האדם, קדושת החיים ואחדות המין האנושי ללא הבדל אמונה ודת. לפי שאין הכוחנות ניתנת לחלוקה נעשה בה, בסופו של דבר, גם שימוש נרחב בחילוקי-דעות פנימיים, כיתתיים, שבטיים ושושלתיים — להוותה של ההיסטוריה הערבית. כנגד זה, הרי יחסו של האלוהים למוסלם, למאמין, בתוך מסגרת

האחוזה המוסלמית, הוא יחס של אל רחמן ורחום, סולח ומבין, הרוצה בטובתו של המאמין ובנוחיותו, אלוהים שאיננו כופה עליו מעמסה שהנפש לא תוכל לשאתה והמטיל עליו אך מצוות מעטות. יתר-על-כן, גם לגבי המצוות שהמוסלם חייב בהן, מתחשב האלוהים במצבים מיוחדים, שבהם אין המוסלם יכול לקיים כהלכתו, או כשהוא אנוס לחטוא — ותמיד דן האלוהים לכף-זכות את החוזר בתשובה. "אללה נוקט מידת רחמים כלפי החוטא בשוגג והחוזר בתשובה ועושה טוב, כי הוא סולח ורחמן" (6, "נ"ד). רק כלפי הרשעים והחוטאים-במזיד נוקט האלוהים יד קשה. אלוהים הוא שופט צדק ויש לירוא את החטא — ולא את השופט.

המרכיב הדומיננטי ביחסו של היהודי לאלוהים הוא „פחד אלוהים". אדם שלם הוא אדם ירא-אלהים. דגם-הדמות ביהדות הוא האדון (אדוני), מלך-העולם, אל-הצבאות הגיבור הנורא — וחובת היהודי היא לעבוד אותו באמונה וביראה ולמלא את כל מצוותיו. ליראת אלהים יש בתודעתו ובנפשו של היהודי משקל רב יותר מאשר ל„אב חנון ורחום".

המרכיב העיקרי ביחסו של הנוצרי לאלוהים הוא האהבה-שבחסד, השופעת מנפשו כאהבת האם, כאהבה לבן. אהבה שבהקרבה. אהבת האלוהים של מוחמד קרובה יותר לאהבת האלוהים הנוצרית, אך זוהי אהבה היוצאת אל האב הרחמן והרחום, והיסוד הקובע בה הוא הכניעה לרצונו, ההשלמה עם הגורל שנגזר ממנו. זוהי אהבה שבקבלת-דין ותלות והתמסרות שלמה למי שהכל ידוע לו וגזור על פי רצונו. בהתמסרות הזאת מגיע המוסלם אל מיצוי תחושת האמונה העמוקה ביותר.

ביחס זה אל האלוהים מקורו של הפאטאליזם. הכל מידי אללה, לטוב ולרע, ואין להרהר ואין לערער על מידותיו. יחס זה, המפתח פאטאליזם, השלמה, המעצב במידה רבה את אישיותו של המוסלם, מחליש את יוזמתו ואת שאיפתו להעמיק ולחקור בכבשוננו של עולם ולשנות סדרי חיים ומחשבה. יחס זה של התמסרות והשלמה זר מעיקרו לספקנות, שהיא מקור האנרגיה הרוחנית של האדם-היוצר, אנרגיה המניעה אותו לחקור במופלא ממנו ולרדת לשורשי הדברים. הספקנות המטרידה (הממלאה, למשל, את ספרי קהלת ואיוב בתנ"ך) זרה היא ל„קוראן", אף שהיא מופיעה פה ושם כשאלה — להדגמה של בערות, שתשובה בדוקה בצידה, הזרה

לזרם העיקרי באיסלאם — אף שתנועות של ספקנות-ראציונאליסטית, נסמכות על ראיות של בחירה אנושית, קמו גם בתוכו. זוהי חולשה באיסלאם. הרי על האדם מוטלת שליחות פעילה, לחתור ולהגיע אל חקר האמת, אל העת הטוב, אל הצדק, היופי, החירות והאהבה. מבחינה זו אין השקפת עולם פאטאליסטית עולה בקנה אחד עם תפקידו של האדם בהיסטוריה. למזלו של העולם הערבי הוא נחלץ במידה רבה מהשפעותיה הקשות של השקפת החיים הפאטאליסטית, וזאת בכוחם של צרכים ומניעים פוליטיים, שחייבו פעלתנות והסתגלות למצבים משתנים, למאבק ולהתחרות עם כוחות מתנגדים — לעתים באמצעים-הם. הקל על תהליך ההסתגלות הזאת מוסד ה„הסכמה הכללית“ — האיג'מאע — שבו עוד נדון.

יום הדין

האמונה ביום הדין וב„עולם הבא“, שהיא מעיקרי היסוד של האיסלאם, פרי חולשתו של האדם היא, באיסלאם כבאמונות אחרות. האדם במצוקתו, בחוסר-אוניו למנוע רשע, עוול וניצול; להשליט בכוחו-שלו צדק ומשפט, שוויון ואהדה, בטחון חברתי ואחריות הדדית בחברה האנושית בת-זמנו, יצר את „יום הדין“ כתחליף לחולשתו וכנחמה לעצמו — וכן כ„מכשיר“ המאזן, כביכול, את הסתירה הנוראה שבין „רשע וטוב לו צדיק ורע לו“. כמה וכמה צרכים נפשיים-רוחניים מצאו פתרון באמונה זו ביום הדין, בחיים שלאחר המוות (גן-עדן וגיהנום ותחיית-המתים). במידה רבה שימשו אמונות אלה חיזוק לכוחו של ה„משטר“ ולאכופ, כאמצעי מטיל אימה ומשליט מרות. הגמול הצפוי לרשע ולחוטא בגיהנום והשכר הצפוי לצדיק בגן-העדן והכוח המרתיע של אימת יום הדין שימשו כצורך-חיים בחברה המקוטבת בראשית התארגנותה המוסדית והמשפטית. האמונות האסכאטולוגיות האלה בגמול שלאחר המוות נוצרו, כמובן, קודם שהגיע האדם לכלל תודעה חברתית-אקטיבית, הממסקנת אותו ליטול את גורלו בידי ו לכונן חברה מוסרית ומשטר של צדק ואחריות הדדית. על-כן אין חשיבות מרובה לסתירות הפנימיות בין היסודות המרכיבים אמונה אסכאטולוגית (כמו הסתירה שבין חיים

בגן-עדן ו"תחית המתים" על פני האדמה) שמרץ אנושי רב בוזבו על יישובן הבלתי-אפשרי.

לתורת יום הדין אין, כמובן, מקום בהשקפת-עולמו של אדם המכיר בכך, שנצחיותו של המין האנושי היא בהיסטוריה ולא באשליות שלאחר-המוות.

מי שהשקפת-עולמו מבוססת על תודעת שליחות של האדם בהיסטוריה, והוא מבין לפיכך כי על האדם לבדו מוטל לתקן עולם במלכות צדק ואמת, שלום ואחוה, בטחון פסי וחירות רוחנית — בלא עזרתו של שום כוח, "חיצוני" — איננו יכול שלא להתייחס אל האמונה ביום הדין כאל אמונה טפלה. אולם מבחינת ההתפתחות ההיסטורית אי אפשר שלא להכיר בכך, שהאיסלאם יצא נשכר לא-מעט מאמונת יום-הדין והעולם הבא — בהשוואה לדתות האחרות.

שכן, ביהדות, ועוד יותר בגזרות נראה ה"עולם הזה" כמין "פרוזדור" אל העולם-הבא; כמין מסננת המסננת את הראויים, שעמדו במבחן, לחיי נצח שלאחר הקבר, את הצדיקים, את המקופחים בשל רשעותם של החוטאים, את המקיימים מצוות כהלכתן והמתגזרים מהבלי העולם הזה. ביהדות, שמערכת המצוות שלה, של "עשה" ושל "לא תעשה", מקיפה וחובקת את חיי האדם כולם, היו גם הביולוגי והשמחה ממוסדים ומאורגנים, בחינת מצווה מן המצוות, "ושמחת בתגין" אבל לפני האלהים. שלא בחג החיים הם כמין מנהרה של כובד-ראש אל העולם שמעבר לחיים. ר' חנניה בן תרדיון אומר: "שנים שיושבין ואין ביניהן דברי תורה הרי זה מושב ליצים. שנאמר — ובמושב ליצים לא ישב". אפילו הולך אדם בדרך ראוי שיהגה בדברי תורה. "הנעור בלילה והמהלך בדרך יחידי והמפנה לבו לבטלה הרי זה מתחייב בנפשו". ואילו "המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה ומה נאה גיר זה, מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו" (הכל בפרק ג' בפרקי אבות). רק מאוחר הרבה יותר, בחסידות, ניתן מעמד ערכי לשמחת החיים כדרך לעבודת הבורא.

כנגד יחס מחמיר זה השכיל מוחמד להקנות ל"עולם הזה" מעמד הרבה יותר מכובד, מוחשי וטוב לעצמו ולא רק מעמד של מעין מסננת ל"עולם הבא". יש כמובן גשר, של מעשים טובים, של צדקה, של אמונה תמימה, של חיים מודרכים על ידי ה"ספר" באורח

מישרים אל ה"עולם הבא" שכולו טוב, (ולפי תפישתו של מוחמד העולם-הבא הוא מציאות גשמית, עם נהרות שופעים, מזון בשפע, אילנות פאר ובתולות-נצה — בעוד שביהדות הוא מציאות רוחנית יותר מאשר גשמית) ויש גשר לחוטאים אל הגיהנום. אולם, ה"עולם הזה" הוא רשות לעצמה, ואלוהים רוצה שהמאמינים ייהנו בו הנאה מרובה, שלא יוטל עליהם עול שאין הנפש מסוגלת לשאתו ושלא יהיה זה עולם עמוס מצוות ואיסורים וסייגים כעולמם של יהודים. העולם הזה הוא עולם שלם לאדם אפילו מזומן לו גן-העדן על כל מנעמיו. לרבות מגע ישיר עם אללה.

היות ה"עולם הזה" ענין טוב לעצמו ולא „עמק הבכא“, נותן למוסלם הרגשת שמחה בחייו, סיפוק וחירות-נפש, שאלה החיים ב„פרודור“ אינם יודעים כמותו.

„העולם האחר“, שמחוץ לחיים עלי אדמות, שיש בו גן-עדן וגיהנום ומלאכים ושטן ושדים (המסתובבים גם בארץ ומדיחים) ספג את עיקרו של המסתורין באיסלאם והציל אותו, במידה רבה מאד, מן המסתורין המשיחי, במתכונתו היהודית-נוצרית, והשאיר את העולם הזה לאדם לחיות בו עם עצמו, מדרך על ידי ה„ספר הברור“ ושכר ועונש לעתיד לבוא אחרי המוות. אימת ה„תוכחה“ על פני האדמה איננה מעיקה על נפשו של המוסלם — גם כשהוא מכון את דרכיו לזכות בגן-העדן. העובדה של היווצרות כיתות בעלות „תודעה משיחית“ — השיעה ואחרות — אין בה כדי להפחית מערכה של הטובה עצמה מהתפתחות צורת האמונה ב„עולם הבא“ בתוך הזרם העיקרי של האיסלאם. ה„עולם הזה“ נשאר עולם אנושי ביסודו למרות ה„זרמים המיסטיים“ — כגון שיעה, צופיות, מהדיות — ולמרות שבמישורים הנמוכים בחיי הערבים נתקיימו גם צורות שונות של „מיסטיקה-כפרית“ (אלילית במהותה), של קדושים מקומיים ושל „שדים“ למיניהם. בעיניו של מוסלם משכיל יש מיתאם בין אמונות כאלה לבין הנחשלות התרבותית והחברתית.

לתפישה זו נודעת חשיבות מרובה, שכן היות העולם הזה מחוץ ל„מסתורין“ משיחי, ובעל מיכניזם רציונלי, מקל על המוסלמים לפגוש את הישגי העולם המדעי המודרני כמעט ללא חבלי כפירה. ומוסלם יכול אפילו להיות מתקדם מאד ב„עולם הזה“, בלי לכפור במציאותו של ה„עולם הבא“.

ראוי לתת את הדעת לכך, שהבעיות שנוצרה בתהליכי החשיבה הדתית בין ה"עולם הזה" לבין ה"עולם הבא" היא אחד הגורמים העיקריים לצמיחתה של המיסטיקה, שחיפשה את הפיתרון שאיננו יכול להיות רק רציונאלי. המיסטיקה הדתית שימשה גם את הצורך ליישב סתירות — אי הבנות — בין פסוקים בכתבי הקודש ובעיקר על-ידי ייחוס כוונות סמויות לאלוהים.

נבחן עתה את חמש מצוות היסוד שהטיל מוחמד על המאמינים, לאור עקרונות שליחותו של האדם בהיסטוריה. מדרך על-ידי ההשקפה כי „חפץ אלוהים הוא להקל ולא להכביד וכי אין טעם להתנגד לדבר שאלוהים סובלו” השכיל מוחמד לצמצם את עול מצוות החובה — בחמש מצוות, שהן „עמודי האיסלאם”: הודאה בייתודו של אללה ובו, במוחמד, כבשליח האלוהים; תפילה (קצרה) חמש פעמים ביממה; זכאת — צדקה — תשלום חובה („מעשר”) לטובת הנצרכים; חובת הצום ברמדאן; חובת העלייה-לרגל (חג') למכה, לפחות פעם אחת בחיי כל מוסלמי.

הייחוד

לקדושה שקידש מוחמד את עצמו כ”שליח אלוהים” ולהכללתו בקריאת-הייחוד ”אין אלוהים אלא אללה ומוחמד הוא שליחו של אללה” היו ודאי מניעים נפשיים וטקטיים רבים, של אמונה וגדולה גם יחד. מוחמד אף יכול היה להסתמך על תקדימים באמונות המונותאיסטיות האחרות. מעשה זה חזק ללא ספק את כוחו המלכד והמהפכני של המונותאיזם האיסלאמי בתוך המציאות השבטית ההטרונגית של ערב. הוא יצר סמכות מקודשת ומוכרת שאין לערער עליה, ובכך סייע לגיבוש האחדות האדירה שאליה הגיע האיסלאם. בניגוד לאופי הכיתתי של היהדות והפיצול הלאומי-לשוני של הנצרות, נעשה האיסלאם מסגרת לאחוזה אנושית כוללנית ומקיפה ללא-תקדים. על הישג אדיר זה, התואם את רעיון אחדותו האוניברסלית של המין האנושי, לא העיב אפילו הגוון של האיסלאם השיעי.

על כל ההסתייגות שיש לאדם שוחר-המדע בימינו מראיית התורות — על כל תג ודעה וסתירה ופליטת-פה והנחות מוטעות שיש בהן — כאמיתות נצחיות, ומראיית ה„גביאים”, היינו מנהיגים הוגי דעות, שקבעו מהלכים בהיסטוריה, כקדושים שאינם טועים, הרי אי-אפשר שלא להעריך כראוי את התרומה שתרמה הצמדת רעיון הייחוד האלוהי עם ייחודו של השליח, להתפתחותו ועלייתו של האיסלאם. הכמיהה, המשותפת לכל האמונות, לסמכות מוסרית-רוחנית עליונה ומושלמת, מצאה באיסלאם ביטוי אנושי-צרוף בדמות השליח מוחמד בן עבדאללה, ושיחררה את האיסלאם מן המסתורין המשיחי.

ה ת פ י ל ה

מוחמד הכיר, מנסיונו האישי המלהיב והמוזכר, את כוחה — וחשיבותה — של חוויית-תפילה המתרגשת על האדם המאמין, והיוצרת בדרך היפנוטית את חוויית הקשר בין האדם לאלוהיו. הוא גם השכיל להבין כי אסור לקלקל את חוויית-הקשר הזאת על-ידי תפילה ארוכה הנהפכת לטורח וגוזלת זמנו של האדם. אכן, תמיד יש בתפילה גם יסוד של קרבן, ומוחמד העדיף ריבוי תפילות קצרות על אריכות וריבוי מלל. עניין זה ראוי להדגישו במיוחד, שכן התפילה — כל תפילה — ניזונה, בעיקרו של דבר, מאותו חלק שהוא סיסמה, משפט-קסם, שאור. בניגוד לתפילות הארכניות, המורכבות והמכבדות-על-הזכרון של יהודים ונוצרים, קבע מוחמד טקס-תפילה של סיסמאות אחדות, המסמלות את העיקר.

שיטת תפילה זו מעניקה למוסלם יתרון גיכר, שכן יכול הוא לערוך תפילה לעצמו ובכל מקום, בלי שייזקק לשותפים ול„מתווכים“ בינו לבין אלוהיו, בשעות קבועות, במתכונת קבועה ובכיוון קבוע (מכה) — דבר הנותן לו גוסף להיותו אדון לתפילתו, גם את תחושת השותפות המלכדת עם כלל המאמינים.

עם זאת לא נעלמה מעיני מוחמד חשיבותו של „ההקהל“, של ההתכנסות-בצוותא של קהילת המאמינים כולה. הטלת חובת תפילה בציבור, פעם בשבוע ביום הששי — במסגד, שהוא מרכז ההזדהות של קהילת המאמינים ושאין בו תמונות, פסלים וכסאות — נועדה, כמובן, לחזק את המשמעת הדתית, הנובעת מתחושת העוצמה של המון מלוכד בחווייה רוחנית-נפשית משותפת ולתת פורקן ליצר-הטכס הטבוע בנפשו של כל אדם. ההתכנסות לתפילה בציבור, שיש עמה גם קריאת פרקי „קוראן“ ודרוש בענייני-דיומא, משמשת גם אמצעי מחנך. מוחמד חש כי החווייה — וכוונת הלב — היא יסודו וכוחו של הפולחן, ולא הטכס-כשהוא-לעצמו; ולכן קבע, שיהיו סדרי התפילה פשוטים ושווים לכל נפש, קצרים ללא-טורח אך מחייבים; ו„מי שנעדר מתפילת יום ששי מתוך זלזול שלוש פעמים, אלוהים סוגר את לבו“.

היחיד יכול לכרוע בכל מקום שהוא נמצא בו, לנגוע במצח באדמה למטה ולהרגיש בגדלותו של האלוהים שבשמיים, כשפניו מופנים אל מכה. התפילה בציבור בימי השישי בשבוע, במסגד שאין בו כיסאות ולא תמונות ופסלים, שיש להיכנס אליו חלוץ נעליים (של נעליך מעל רגליך), לא צריך מעין מעלות אל האלוהים, היא תפילה מאורגנת, בשורות ישרות של עומדים וכורעים ומתפללים כבקול אחד. יש הדום לדרשן שתפקידו לדרוש את דרשת השבוע המחזקת את האמונה ואפשר לתבל אותה גם בנושאים פוליטיים ובנושאים אחרים שהשעה יפה להם.

„זכאת“ (צדקה)

הנהגת ה"זכאת", שהיא למעשה הנהגת שיטה של מיסוי סוציאלי מחייב, בשיעור מסויים מן ההכנסה, לפי רשימת הכנסות שנקבעה והחל ממינימום מסויים, הוא אחד ההישגים המרשימים של מוחמד. ה"זכאת" נועדה ל"עניים ולאביונים ולמופקדים עליהם למצטרפים לאיסלאם, לפדיון שבויים (לעזרת) השקועים בחובות, למלחמות אלוהים ולהלך, כי זה צו מאת אללה שאללה יודע וחכם" (9, ס'). ובמקום אחר הוא מוסיף גם "הורים, קרובים ויתומים" (2, רט"ו).

אין זו שיטת לקט, שכחה ופאה, פאר ועוללות, שהעניים, האלמנות והיתומים באים לאספם ואין היא סומכת על נדיבות לבו של האדם שלא יאמץ (יקשיח) את לבו ולא יקפץ ידו מאחיו האביון (דברים ט"ו, ז') היינו: על פילנטרופיה. שיטתו של מוחמד אף מרחיקה לכת בהרבה משיטת „מעשר עני" (דברים י"ד, כ"ח) המחייבת להניח בשער, אחת לשלוש שנים, מעשר מן התבואה, לטובת הלוי הגר, היתום והאלמנה — שהיתה רק צעד, קטן-יחסית, בפיתוח מערכת של בטחון סוציאלי. מוחמד הטיל מס-חובה, המוטל על הכנסתו של המוסלם, לקופה ציבורית, שיש לה מטרות ויש המופקדים על מילוין. בכך הקדים מוחמד דורות רבים את הסעד המאורגן המודרני.

אף הצדקה — על גוגיה ומוסדותיה — שמילאה תפקיד נכבד וחיוני בקהילות ישראל, כמו התרומות — למיניהן — לכנסיות, היו מעשים-של-חסד, של נדיבות, — גם אם היו תוצאה של לחצים חברתיים — אך לא חובה על-פי-דין.

במבחן הערכים המעוגנים בהכרת אחדותו ושוויונו של האדם, וזכותו לקיום ולבטחון, ובהכרת חובתה ואחריותה ההדדית של החברה לגורל האדם כתוכה, נודעת ל„זכאת“, שהנהיג מוחמד כחובת-מאמין, חשיבות ראשונה במעלה. יש ב„זכאת“ תרומה — אם כי חלקית למדי בתנאי הזמנים ההם — לרעיון המתקדם בדבר החלוקה-מחדש של ההכנסה הלאומית ולמיסודה של האחריות הסוציאלית.

על הישג נכבד זה לא יכולה להעיב העובדה, שבתקופות שונות ובמקומות שונים, ניצלו שליטים ותקיפים מוסלמים את ה„זכאת“ לרעה.

ה צ ו ם

העינוי, כשיטת עונשין, לצורותיה השונות, כמו שלילת החירות האישית, גירוש מן העדה, חרם בתוך העדה, מלקות, הטלת מומים, הרעבה ושאר עונשי גוף ונפש, הוא שיטת גמול שהתברה המאורגנת — או הצד החזק במחלוקת — הנהיגו, אם מטעמים של התגוננות בפני פרשע, שאינו מקבל את דין החברה, ואם מטעמים של נקם. העינוי כעונש מוטל, בדיעבד, על פשע שנעשה.

הצום, ההרעבה העצמית, הוא בגדר של עונש, למעשה היחיד מכל העונשים, שיכול אדם להטיל על עצמו על חטא שחטא — או שמא חטא — בידעין-לעצמו או בלא ידעין ובשוגג, ולכפר עליו כדי להיות רצוי שוב בעיני האלוהים.

הרעיון של כפרת חטאים ובקשת מחילה על ידי הענשה עצמית, הוא ללא ספק היסוד השליט ברעיון הצום, הכרוך, לפיכך, במין תהליך נפשי של הזדככות מן העבר והעתרה לעתיד. דבר זה נכון הן לגבי צום היחיד והן לגבי הצום הקיבוצי, שבו מנסה האומה כולה לכפר על עוונותיה ולהזדכך ולהתלכד באמונתה. הרי הדת קובעת מערכת של חובות ומצוות ואיסורים לא רק על הפרט, אלא גם על העדה, על האומה כולה, שהיא ברית של מאמינים התלויים זה בזה במסגרת של התחייבות ואחריות הדדית כלפי האלוהים. תכליתו של הצום הקיבוצי היא לפיכך בקשת מחילה כללית תוך קבלת אחריות קיבוצית על חטאים שנעשו.

מצוות-החובה של צום חודש הרמדאן, לפיה חל איסור על המוסלם לאכול ולשתות מעלות השחר עד שקיעה, לעשן ולבהל חיי

אישות, יש לה כמובן שורשים עמוקים, אם גם אולי בלתי-מודעים, ברעיון הכיפורים היהודי. מוחמד קלט רעיון זה מן היהודים, ותחילה אף קבע את הצום לעשירי בחודש הראשון למוסלמים — עד שהתרחק מן היהודים וקבעו לתודש הרמדאן, ולמשך חודש תמים. טעם אריכות הצום אינה ברורה והיא אף עומדת בניגוד לשיטתו של מוחמד להקל, אולם השפעתה הלאומית-דתית הובהרה עד מהרה. צום בן חודש שלם גותן לעדה כולה את האפשרות לתהות על טיב התנהגותו של הפרט, לבדוק את אמינותו הדתית וסבלנותו-לאורך-זמן, ואיננה מאפשרת לו, ליחיד, להסתתר ולהשתמט. צום הרמדאן נעשה לגורם מלכד ראשוני-במעלה בחיי האיסלאם.

הצום מביא את המאמין להרהורי חרטה, לבדיקת עצמו ומעורר אותו להתמודד עם הרגשת העונש שבעיניו ועם הרגשת הכפרה שבעונש. ועוד: צום-המונים מביא, בדרך-הטבע, להרגעת רוחות-מרי והתנגדות פנימית (הכרח מלחמה באויב חיצוני משחרר מחובת הצום) ומעורר רגשות של סלחנות ורחמים.

אף שהאריך מוחמד את מצוות הצום לחודש תמים, לא חרג לגמרי משיטתו להקל. הוא התיר אכילה לחולים ולמוסלמים בנסיעה, ומאוחר יותר הותרה הפרת הצום או הפסקתו הזמנית גם לאשה הרה ומינקת ולעובד עבודה גופנית קשה.

ה ח ג ' (העלייה-לרגל למכה)

בהטלת מצוות החג, העלייה-לרגל למקדש ה, "כעבה" במכה על כל מוסלמי, לפחות פעם אחת בחייו, חיקה מוחמד הן את המנהג האילי שהיה מקובל לפניו והן את מצוות העליה לבית-המקדש שקבע משה בתורה.

כשאול התרסי, מארגנה למעשה של הנצרות, הבין גם מוחמד יפה את חשיבות ה"פתיון" שיש במזיגת מנהגים מסורתיים ישנים בפולחני אמונה חדשה, ובתבונה טכסית רבה קידש מוחמד את הפולחן הקדום והמסורתי סביב ה"כעבה" במכה, שהיה פולחן אלילי, ואף הוסיף עליו הילת-קשר אל אברהם אהוב האלוהים.

מוחמד ויורשיו הקנו לחג' המוסלמי עוצמה מלכדת — וערך כלכלי ומדיני אדיר למכה; הוא מימש את הרגשת השוויון במעלות

ההתקדשות של כל פרט ופרט המקיים מצווה נכבדה זו, בשילוב עם רוח-צוות וקבלת המרות של אוכלוסיות גדולות, ממוצא גיאוגרפי שונה, מכל מרחבי התפשטותו של האיסלאם. העקרון היסודי, המדריך את שליחות האדם בהיסטוריה, של אנושות החיה בהרגשת אחדותה, קיבל באיסלאם, עם מצוות החג', חיזוק רב ערך.

להתכנסות ההמונים, מכל קצווי תבל, לשון ומדינה שבה חיים מוסלמים במועד קבוע, לצורך קיום מצוות החג', הגורמת להתעלות רוחנית, להתמזגות עם השותפים לאמונה ותחושת השוויון של מיליונים נודעת חשיבות ערכית, גם פונדמנטליסטית במהותה ויוצרת תחושת עוצמה. במרוצת הדורות התעשרו גם דפוסי הפולחן של החג' שכל מוסלמי שאיננו משתתף בו לפחות פעם אחת בחייו חש כמי שאיננו ממלא את חובתו הקדושה ביותר.

העליה לרגל לעיר הקדושה מכה, שהיא מרכז העולם — כיום גם בכלי רכב ממונעים — המשולבת בדרך כלל גם עם עליה לקברו של מוחמד באל-מדינה כדי לעשות הקפות — שבע בכל פעם — מסביב לכעבה שהאבן השחורה (שמילאה פעם תפקיד אלילי עד שמוחמד גאל אותה) מקובעת באחת מפנינותיה, כשכולם לבושים בגדי לכן עשויים משתי יריעות ללא תפר (המזכירים לנו את עטיית הטלית בבית הכנסת, המדגימה את השוויון בין העושים את עבודת הקודש) כשהם חלוצי נעליים וגלויי ראש — יוצרת אצל המוסלמי חווית חיים נשגבת ובלתי נשכחת.

נוסף לסיבובים מסביב לכעבה הקדושה הממוקמת בתוך חצר גדולה עטורה בעמודי שיש, שהקמתה מיוחסת עוד לאברהם ובכורו ישמעאל, כרוכה העליה לרגל בביצוע עוד טקסי פולחן במכה ובסביבתה, בהתנזרויות שונות מהרגלים שגורתיים, בעריכת כרה כמעשה צדקה ועוד כמה וכמה הילוכים וביקורים במקומות קדושים ובעליה גם לקברו של הנביא.

החג' מפגין את אחדותו של העולם המוסלמי, משרה הרגשת עוצמה והוא גם מרפא ומרגוע לנפש, שכל הנפגש ומשוחח עם מוסלמי ששב מן החג' חש בו.

על אחדים מכללי ההתנהגות

בנוסף לחמש מצוות היסוד האלה, שהן עמודי האיסלאם, ושכולן — להוציא אחת, הזכאת — הן מצוות פולחניות, יש כמובן, באיסלאם — כדת, ולא רק כאמונה — מצוות, חובות ואיסורים, כללי התנהגות אישית, חברתית וכלכלית רבים נוספים, מהם שהם חובה מוחלטת, מהם שהם רשות, ומהם שהם איסור חמור. יש כללי התנהגות שניתנו ופורשו על-ידי מוחמד בקוראן עצמו ומהן שנמסרו מפיו במסורת שבעל-פה — החדית — והיו לחלק אינטגרלי של האיסלאם.

כמו הלכות של דתות אחרות, מבוססת גם ההלכה האיסלאמית על מנהגים, על הסכמה חברתית, על צרכי גוף ונפש, על צרכי כלכלה ומשטר, יחסי ייצור ויחסי קניין, לחצי שלטון חילוני, וכמובן גם על אמונות טפלות — כשאת כל הגורמים הרבים האלה מבקשת ההלכה להתאים לעקרונות האמונה. ככלל הלכה, ככללי התנהגות בהבדל ממצווה, יש גם בהלכה האיסלאמית מן הנסיון לצייד גורמים חברתיים-כלכליים בכוח האכיפה של האמונה.

הרוח השלטת בהלכה האיסלאמית — המשפט המוסלמי — היא שאלוהים רוצה בטובתו של האדם, בחיים טובים ומהנים לכל פרט ובמעשים טובים בין אדם לרעהו ובין אדם לאלוהים. הנהגה מתוך הכרת תודה לאלוהים, עדיף על היושב בתענית ומסתגף.

וכך קבע מוחמד כעקרון:

„אני, השליח, מאמין בכל מה שהורד אלי, וכולנו מאמינים באללה ובמלאכיו, בספריו ובשליחיו, לא נבדיל בין שליח לשליח משליחיו. ואנו מודים ואומרים: שמענו — ונציית. סלח לנו ריבוננו כי אתה, אללה, אינך מטיל על נפש מה שאין בכוחה לשאת וכל נפש אחראית רק לעצמה. אלוהינו, אל תשים עלינו משא כבד כאשר שמתו על אלה שהיו לפנינו. אלוהינו, על תעמיס עלינו את אשר

לא נוכל לעמוד בו וסלח לנו ומחל לנו ורחם עלינו, כי אתה מגיננו; והגבירנו על האנשים הפושעים" (2, רפ"ה ועד סוף הסורה).

רוב כללי ההתנהגות של המוסלמי בנושאים שבין אדם לזולתו, בנושאי אישות, מאכלות, דיני מלכות, משפט פלילי ואזרחי וכו', מרוכזים בסורות שניתנו באל-מדינה, שבה מילא מוחמד גם תפקידי ניהול ציבורי וחברתי — היינו גם תוך כדי התנסות אישית. אכן, מצביעה הסורה על עמדה מתקדמת המגלה הבנה אנושית-חברתית רבה.

דיני מאכלות

מוחמד לא קיבל את מערכת האיסורים הקולינאריים שהוטלו על יהודים (לדבריו, כעונש על חטאיהם) — להוציא את אכילת החזיר המתועב בעיניו, וכן דם, בשר בהמה שלא נשחטה ובשר שנזבח לאלילים. מטעמים המעוגנים כנראה בנסיונו האישי במכה, שבה עשתה השכרות שמות חברתיות, אסר מוחמד על שתיית משקים חריפים גורמי שכרות. „אם ישאלוך על היין... ענה: יש שהם גורמים לחטא גדול ויש, לפעמים, שהם מביאים מעט תועלת, אך החטא גדול מהתועלת" (2, רי"ט).

במאזן ההזנה ההדדית הקיים בטבע בין חי לצומח וחי לחי, נראית כמובן עמדתו של מוחמד הגיונית וטבעית לאין-ערור, על-אף ההסתייגות מאכילת חזיר, אחת הבהמות ה„כלכליות" ביותר בטבע. באשר למשקים חריפים, ידועות היום היטב השפעותיהם השליליות על הפרט והתנהגותו בחברה, השפעות שאינן פחותות מאלו של עישון סמים „רכים", והאיסור נראה איפוא נבון.

איסור ריבית-נשך

באיסור מוחלט על הריבית טעו כל הדתות המונותאיסטיות טעות כלכלית-משקית שלא יכלו לעמוד בה ומצאו בסופו של דבר „היתר עיסקא" להפר אותו ולהיכנע לתביעות החיים הכלכליים. האיסור על הריבית הוא ללא ספק תוצאה מחוסר-האונים של המשטר למנוע את ניצולו לרעה של מעשה זה — עד כדי אכזריות אנושית איומה. למעשה נתקיים הנשך בצורות שונות למרות האיסור הפורמאלי, לרבות בדרך של תשלום דמי אריסות (רנטה). הריבית, הגיתנת

למלוה תמורת ויתור זמני שהוא מוותר על אמצעי ייצור העומדים לרשותו — ההון — היא פעולה כלכלית חסרת דופי אם היא נעשית לפי כללי מה שמכונה בימינו „הכדאיות הכלכלית” ואינה מנצלת לרעה את חולשתו של הלווה. הפתרון של הגבלת שיעורי-הריבית, על פי חוק, נמצא מאוחר הרבה יותר.

מילת הבן

מוחמד קיבל את מנהג המילה, שהיה מקובל בערב ללא כל קשר עם מצוות המילה היהודית, וללא שינוי. חובת מילה חלה על מוסלמי בגיל 7 עד 13 שנים.

נגד פיצול האלוהות

כשם שמוחמד לא קיבל את שיטת המצוות המחמירות של תורת משה, שהן — במיוחד — המעניקות ליהדות את אופיה הספציפי, התיאוצנטרי המובהק וההופכות את היהדות לאורח-חיים ולא רק לענין שבאמונה, כך לא קיבל את העקרון הנוצרי בדבר פיצול האלוהות, שהיקנה לבצרות את אופיה המיסטי המיוחד וסיבך אותה בתיאוריות אי-ראציונליות נפתלות ללא-מוצא.

„אללה הוא רק אחד ואין שותף לו”. „אללה הוא אחד, אללה הוא הנצח, לא הוליד ולא נולד ואין דומה לו (112). ישוע הוא, לגירסתו של מוחמד, אדם ילוד אשה, אחד מן השליחים שפעלו בשליחות האלוהים לפי סדר הזמנים שנקבע. ביקורתו של מוחמד על דרך היהודים, חילוקי-הדעות שלו עם היהודים והאיבה שהצמיחו אלה בינו לבינם, לא העבירוהו על דעתו ולא שיבשו את שכלו הישר. הוא לא קיבל את הסיפור המגמתי של הנוצרים על צליבתו ותחייתו של ישוע. אחת מן השתיים: אם אכן לקח אלוהים את ישוע אליו, לא יתכן כי נצלב והומת; ואם נצלב והומת — לא יתכן שהאלוהים לקחו אליו:

„כמו כן מאשימים אותם (את היהודים) על שהוציאו על מרים (אם ישוע) דיבה קשה ומעלילים עליהם כי הרגו את המשיח ישוע בן מרים, שליח אללה, בעוד שהם לא הרגוהו ולא צלבוהו ורק עלילות דברים הם” (4, קנ”ה).

ועוד: „אנשי עם הספר (הנוצרים): אל תוסיפו דבר על דתכם ואל תדברו על אללה אלא את האמת. המשיח, ישוע בן מרים, הוא

שליח אללה לפי דברו אל מרים ברות הקדוש. האמינו באללה ובשליחו אך אל תדברו על 'שלושה' (5, קט"ז). „מוטב לכם להימנע מזה כי אללה הוא אלה אחד ויחיד. חלילה לו מהיות לו ולד" (4, קס"ט). „התהילה לאללה אשר לא אימץ לו בן ואין לו שותף במלכותו ואינו זקוק למגן ועזרה. הבו גודל לו ורוממוהו" (17, קי"א). בתקופה שבה כבשה הנצרות את קידמת אסיה כולה ולחצה על ערב מצפון, היה בעמדה אמיצה זו של מוחמד נגד אחת העלילות הנפשעות נגד היהודים — הריגת המשיח בן האלוהים — לא רק משום נאמנות להגיונו של הטבע והשכל הישר — ולמצפון — אלא גם הצלה לאיסלאם מן המסתורין. מוחמד מנע מן האיסלאם את הסכנות האורכות להשקפת עולם, את הירידה אל תהום המיסטיקה, הנוגדת תכלית-הניגוד את בכורתו של המדע.

ההסכמה הכללית (האיג'מאע)

רעיון ה„הסכמה הכללית“, היינו הסכמה-למעשה למנהג או דעה המשתרשת בעדה המוסלמית, הוא, ללא ספק, אחד מהשיגיו המרשימים ביותר של מוחמד; ורעיון זה חשיבותו לאיסלאם בימינו גוברת והולכת ככל שהקידמה החברתית והקידום המדעי מעמיד לפניו אתגרים חדשים. מוחמד השכיל להעניק לאיסלאם „מכניזם“ של התקדמות ושל ספיגת חידושים, שערכו הפוטנציאלי גובר והולך — הוא המכניזם של ה„הסכמה הכללית“ (האיג'מאע).

השקפת עולם המניחה כי הדרכים אל האלוהים, גם כשהכיוון וההדרכה נתונים, „רבות הן כמספר נפשות בני האדם“ והמניחה אפשרות של חילוקי-דעות, ויכוחים והתנצחויות, של חיפושי דרך, אשר אמנם „לעולם לא ינצחו בהם (בסופו של דבר) אנשי השקר את אנשי האמת“ ולעולם לא יבואו לכלל „הסכמה כללית לדבר טעות“ (המונח „טעות“ — מן העברית). האמת תתגלה בסופו של דבר על דרך ה„הסכמה הכללית“ (היינו הסכמת הכלל הלכה למעשה) — ואך מדרך הטבע הוא שהשקפת עולם כזאת, המניחה כיוונים כמספר בני האדם, תסגל לעצמה מנגנון כזה לקבלת דינן של ההתפתחויות המתקדמות בחיי הרוח, אורח-החיים ודעת העולם. לא נודע בדתות מונותאיסטיות אחרות כלי מחזיק ברכה כה מרובה למצבים של התנגשות עם מציאות משתנה, עם גילויים מדעיים, עם אמיתות חברתיות מתקדמות, עם שינויים במאוזן-הכוח העולמי,

וכיוצא באלה התמודדויות בתחומי המדע, התרבות, הצבא והמדיניות, הכופות שינויים בחיי החברה.

עם היות ה„הסכמה הכללית“ (היינו ההשלמה עם התפתחויות ומצבים הנעשים עובדות חיים, אופנה כללית, נכס מדעי וטכנולוגי) למין מנגנון פנימי, בלתי-תלוי, של הכרעה, שאינו כפות לא לשרירות היחיד, נוסח אפיפיורי, אלא פועל מכוח דחפי החיים החברתיים עצמם הקובעים עובדות באורח מעשי והופכות בסופו של דבר ל„הלכה“ — הוענקה לאיסלאם עוצמה שאין ערוך לה.

אם מביאים בחשבון שבאותם ענייני היתר ואיסור, שלא נקבעה להם הלכה מפורשת בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה, הנטייה באיסלם היא תמיד לפסוק לקולא („באתי להקל ולא להכביד“) — מובן מאליה כי יש למנגנון ה„הסכמה הכללית“ מרחב-תמרון רב מאד, המונע מן המוסלם את הניגוד הטראגי שבין ה„ישן“ וה„קידמה“ ומקנה לו כושר הסתגלות רב. כושר זה מוגבל, למעשה — במעגלים רחבים מאד — רק על ידי כוח-ההתנגדות הממשי של „שומרי החומות“, והדבר נותן מקום לצמיחה אורגנית, ולא להפכפכות ריקה וחסרת שרשים. הגם שהאיסלאם הקפיד על נאמנות לכתוב במקורות המקודשים ולמפורש על ידי קדמונים, מקל עליו מנגנון ה„הסכמה הכללית“ למצוא בתוך הכתובים הפירושים — בדרך של היקש ו„קל וחומר“ ושאר דרכי הגיון והסקת מסקנות — גם את האסמכתאות המתאימות והדרושות לצרכים. קונפליקט „טראגי“ כמו זה הקיים, למשל, ביהדות בין „שבת“ ל„חשמל“, הוא מן-הנמנע באיסלאם.

במקביל למנגנון ה„הסכמה הכללית“ פעל באיסלאם, ובייחוד בתחומי המשפט, העקרון של „טובת הכלל“, שהוא עקרון מנחה בהכרעות שבין דעות והשקפות מקובלות לבין השקפות ומצבים חדשים, כאשר הסתירות ביניהם עלולות להיות מזיקות; שהרי אללה רוצה בטובת האדם ובנוחיותו, ולא בגרימת רעה וצרות. „טובת הכלל“ מחייבת מסקנה לקולא בכל מצב שבו יש צורך לפרש הלכה בענין שטובת הכלל תלויה בו.

נוסף לכך קיים ה„חידוש“ (ה„בדעה“) והוא מעשה, או אורח-חיים או דעה שמקבל על עצמו אדם — או כלל — בכוונה טובה, והמשתרש בחיים מכוח-חיוניותו ולעתים גם למרות שאין דעת

השררה — או התקיפים הדתיים — גוחה הימנו. למרות שדרך ה„בדעה“ היא דרך קשה — ובצדק — הרי אם יש ב„חידוש“ צורך אמיתי והאדם — או החברה — נאבק עליו בנאמנות ובהקרבה. וסופו שהוא מתקבל על דעת הרבים, הרי שדינו ליהפך ל„הסכמה כללית“, להשלמה שאין עמה תחושת השפלה. בהשלמה, באונס או מרצון, שהשלימו מוסלמים עם שלטון זר, עם מנהגי תרבות זרה ואופנה זרה, היה תמיד הרבה מן ה„בדעה“ או מן ה„איגמאע“. מצד אחד הקלו אלה על המוסלם לחיות עם ה„מציאות“ המתרחשת בכוח איתנים, ומצד שני הקלו מאד גם את ה„התבוללות“ של הזרים בתוך האיסלאם.

יש, כמו כן — ובעיקר בענייני מאבק ומלחמה, ובייחוד מלחמת מצווה — מכשיר ה„פתווה“, שהוא פסק-הלכה של אישיות דתית רמת מעלה ומקובלת — לרוב ראש מכון (עכשיו אוניברסיטת) „אל-אזהר“ בקאהיר — שכלל שמתייחסים אליו בדרך-כלל כאל „המלצה“, הוא פותח מפעם-לפעם גם פתח לחידושים שהזמן גרמם. מסתבר איפוא שמוחמד, בכוח ראיית-גולד מופלאה, הכשיר לאיסלאם פתיחות שלא נודעה כמותה. אמנם גם האיסלאם — שמוחמד ראה אותו כפיתוח של (או כחזרה אל) המקור הצרוף של האמונה באלוהים אחד בורא שמיים וארץ, יוצר האדם וכלי-יכול, כפי שניתנה לאברהם אבי-ישמעאל ויצחק, שהבאים אחריהם, עד מוחמד, או שסטו ממנו או שלא הצליחו לגלותו עד תומו — לא נערך על פי עקרונות פילוסופיית הטבע, שכבר ביוון הקלאסית הגיעה אל שיאי הדעת, ואף לא, כמובן, לפי עקרונות השיטה המדעית-הנסיונית המודרנית. אולם, במידה רבה יותר מכל קודמותיה הצליחה דת מוחמד להיות פתוחה למדע, למחקר ולחידושים ופחות פגיעה לתוצאותיהם. אמנם השפעת תכונה זו איננה בולטת עתה, מחמת הפער הגדול שנוצר בינתיים בין התקדמות מדעי הטבע והרוח. החברה והנפש ב„מערב“ — לבין הנחשלות רבת הדורות של עמי ערב; אבל היא שבה ומתחזקת בקצב מהיר.

הפתח הרחב שהשאיר מוחמד לשיקול דעת, לוויכוח ולהתקדמות בהבנת האמת ובדחיית ה„טעות“, תואם להפליא את עקרונות היסוד של תפקיד האדם בהיסטוריה, שנטל עליו להגיע אל חקר האמת ולהשלים את מעשה הבריאה.

ככל ששיטתו של מוחמד מתקדמת מהרבה בחינות, אי-אפשר שלא להדגיש את הטעם-לפגם הטמון בעקרון של „מלחמת מצווה“. אבל, גם מוחמד, כמשה, היה לא רק נביא הוגה דעות אלא גם מנהיג צבאי ומדיני, שחייב היה לפתור בעיות מציאותיות, פעמים גורליות, ועתים נהג ללא רחמים. כמנהיג ריאליסטי לא נחסכו

ממוחמד גם פשרות שהנסיבות — ויצרי לב האדם — כופים על העומדים בראש ההנהגה הלאומית-דתית גם מבחינה רעיונית. אין תימה, לפיכך, שגם בתורתו, כפי שעוצבה על-ידיו במישרין ועל-ידי יורשיו בשמו, מצויות גם סתירות פנימיות, דעות והיפוכן ועמדות שאינן עולות תמיד בקנה אחד עם קו-הדעות הבסיסי. אין ידיעות מוסמכות על אופן זכירתן ושמירתן של ה„סורות“, אם בעל-פה בלבד ואם גם בכתב, ועל הדרך שבה היה משנן מוחמד את בשורותיו ל„מאמינים“. מסופר, מכל מקום, על „הסכם“ אחד (חוזה האומה, המסדיר את היחסים בין העדות השונות באל-מדינה) כי „זה כתב ממוחמד הנביא בין המאמינים והמוסלמים מקורייש ויתריב, ומי שהולך אחריהם ושייך להם ונלחם עמהם“ (מוחמד, ש.ד. גויטיין). הדעה נותנת, מכל מקום, טהיו במחיצת מוחמד יודעי כתוב.

אולם, גם אם נרשמו בשורותיו כנתינתן — לא היה להן „עורך“. מוחמד התייחס בקדושה אל פרי רוחו, אל ה„ספר“ כנתינתו, על כל הסתירות שבו. הדבר אפילו לא נעלם מעיניו והוא מסביר את הדברים בכך שרצון אללה הוא: „כאשר אנו מחליפים פסוק בפסוק אחר — ואללה יודע יותר מהם מה שהוריד — הם אומרים לך, אתה בודה זאת, כי רובם אינם בעלי דעת“. (16, קי"א). בין הדעות הסותרות בולטת במיוחד הסתירה שבין העמדה הפציפיסטית הבסיסית, הרעיונית הצרופה, ש„אין טעם להתנגד לדבר שאלוהים סובלו“; שההשלמה, קבלת הדין, ההתמסרות, היא רצון האלוהים ו„יש לקרוא בחכמה וללכת בדרך אלהים“, „הילחמו למען אללה רק באלה שיילחמו בכם, אך אל תתקיפום כי אללה אינו אוהב את המתקיפים“ (2, קפ"ו) — לבין ההשקפה על „לא תשאיר שריד ופליט“ וכי „מצווה עליכם מלחמה גם אם היא שנואה עליכם“ (2, רט"ו). וכך גולדה קריאת-הקרב המשמשת סימן-היכר לדרך האיסלאם: „דין מוחמד קאם באלסיף“ („אמונת מוחמד — באה בחרב“).

ברור שהתפתחות זאת היא פועל-יוצא של המעבר מעמדתו של מוחמד כ„נביא-מטיף“ ל„נביא לחם“. היא תוצאה של עצם ההצלחות בשדה הקרב, של הנאות שלל ושל גאוות מנצחים המדבירים אויביהם לפי חרב ואונסים אותם לקבל את האמונה. רובצת תהום רעיונית בין ההשקפה הנפלאה „כי יש דרכים רבות לאלוהים, כמספר בני האדם“ לבין ההוראה „להשמיד את הכופרים“. היות העולם נחלק בין „בית השלום“ (האחוזה המוסלמית) לבין „בית המלחמה“ (דאר אלחרב, העולם הלא-מוסלמי) וקידוש ההכרעה-בכוח, כדרך אלוהים, שלא נצטמצמה, בסופו של דבר, במלחמה נגד „כופרים“ בלבד, אלא שנעשה בה שימוש רחב גם בחילוקי דעות פנימיים, כיתתיים ושושלתיים, היא סטייה קשה מדרך שליחתו הדמוקרטית של האדם בהיסטוריה, ועדיין היא מפילה חללים.

ה ש ב ת

מוחמד לא הכיר בערך השבת והוא רק ייחד שעות לתפילה בציבור בימי ששי לשבוע, שלפניהן ואחריהן אין חובת שבתון מעבודה. עמדתו זו של מוחמד היא אולי פגם בתפיסתו הרוחנית והחברתית. הוא לא תפס את עמקות הרוחנית והסוציאלית של רעיון השבת, את כוח השראתו ואת תרומתו לאנושות (וגם לכריאתו הפיסית והרוחנית של האדם ולתרבות המשפחה). רעיון השבת הוא מכבר נחלת כל השקפת עולם מתקדמת בלא כל קשר אל האמונה שבסמיכות-הפרשיות שבין ה"שבת" לבין "כריאת העולם".

מעמד האשה

עמדתו של האיסלאם כלפי האשה היא, אולי, הקשה ב„טעויות“ שטעה מוחמד. עולמו של האיסלאם הוא עולם של גברים, ובו מזומנות להם הנשים רק להנאותם ולשרתם וללדת את יורשיהם (ותמיד רצויים בנים-זכרים). מעמדה של האשה הוא נחות ומקופח — אם כי מידת הקיפוח הוגבלה בכמה וכמה מענייני האישות. הירושה, שיטת הגירושין, מספר הצרות שרשאי גבר לשאת לו וחומרת העונשים שמותר לו לגבר להטיל על האשה. לכאורה רשאי גבר להיות בעל לארבע נשים בעת ובעונה אחת, אולם למעשה יכול הוא לגרש כל אחת מהן ולשאת אחרת במקומה. כבודה של האשה פנימה בלבד, ואין היא שותף ליצירה, לא-כל-שכן לשלטון. האשה המוסלמית מצאה לעצמה מסתור מתחת לרעלה, שיטה שהפכה

מנהג בחיי המוסלמים, שרק בדור האחרון משתחררים ממנו. אי ראיית האדם בשלמותו כאחדות של גבר ואשה, ואותה בלימה מכוונת של המתח הרוחני הנוצר ביחסי-שוויון בין-מיני הוא פגם קשה מבחינה ערכית ומעשית גם יחד.

שלילת זכותה-למעשה של האשה לפתח את אישיותה מבחינה אינטלקטואלית, מקצועית, ציבורית וכו' ולכבוש לעצמה עמדות של הנהגה, של יצירתיות, בהתאם לכישוריה ולרמתה, והיעדר הזדמנות שווה להשכלה, כל אלה לא זו בלבד שנתנו לאיסלאם תדמית של נחשלות קשה אלא שתרבות ערב הפסידה — והיא עדיין מפסידה — את התרומה הרבה שמסוגלת האשה לתרום למאגר הערכים החברתיים, המדעיים, האמנותיים והאזרחיים של האנושות. למרבה ה"טעות" נקבע לאשה באיסלאם מעמד נחות בהרבה מזה שנקבע לה בדתות האחרות — ואף ביהדות, שהחמירה כמעט בכל ענין אחר יותר מן האיסלאם.

אין ספק כי קיים, למשל, מיתאם ברור בין הישגי האמנות הדלים למעשה באיסלאם לבין נחשלותה של האשה, שלא איפשרה לפתח את המתח הרגשי, את הביטוי הפלאסטי, את עוצמת היופי המשוחרר, הקיימים בחברה שבה האשה משוחררת ברוחה ואיננה רק משרתת ואשת-חיק לעת רצון לבעל. חד צדדיותה ומוגבלותה של האמנות האיסלאמית (שירה, אדריכלות מסוגננת וספציפית, אמנות קראמית, ציורי פרסקות, מלאכת יד אמנותית, ציור גראפי וכיוצא באלה אמנויות, שאין להשוותן כלל להישגי האמנות המערבית, לרבות הקלאסית) אף שנגרמה במידה רבה עקב האיסור שנאסר על המוסלמים לעבוד לפסלים — כביהדות — (התנהג לפי אמונתו ודרכו של אברהם ה, חניף, שהיה מתנגד לאילילים" (16, קכ"ד), הרי אין ספק כי שרשיה של מוגבלות זו נעוצים במידה רבה במעמד האשה באיסלאם.

תהליך שחרורה של האישה בעולם המוסלמי מתקדם בעצלתיים, במידה רבה מחמת עמדתם הנוקשה של הגברים ובמידה רבה לא פחות עקב חוסר האונים של הגשים עצמן. אבל יש באיסלאם מנגנון פנימי של שינוי ותמורה, שאין ספק שיפעל כדי לשנות מצב זה מעיקרו — לפי שאין העולם המוסלמי רוצה לפגר. קידום מעמד האישה באזורים רבים המאוכלסים מוסלמים בדור האחרון — הוא מרשים יחסית ולא רק בנושאי אופנה.